

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) _____

Кафедра _____

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« ____ » _____ 202_ р.

Кваліфікаційна робота
Здобувача другого рівня вищої освіти

“Еволюція поглядів української козацької еліти на політичну систему та суспільно-політичний устрій Війська Запорозького (кін. XVI - сер. XVIII ст.)”

Спеціальність (спеціалізація) _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 202_

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. Характеристика історіографії, джерельної бази та методології дослідження	7
1.1. Ступінь розробленості питання.....	7
1.2. Джерельна база.....	10
1.3. Методологія дослідження.....	13
РОЗДІЛ II. Зародження та розвиток поглядів української еліти козацтва на устрій Війська Запорозького наприкінці XVI – другої половини XVII ст.	15
2.1. Повстання XVI – першої половини XVII ст. у контексті формування соціально-політичних поглядів серед українського козацтва.....	15
2.2. Хмельниччина у контексті формування поглядів українського козацтва.....	21
РОЗДІЛ III. Руїна як каталізатор змін у поглядах козацької еліти	31
3.1. Гетьманування Івана Виговського у контексті змін поглядів українського козацтва.....	31
3.2. Гетьманування Петра Дорошенка як період в еволюції поглядів українського козацтва.....	42
3.3. Гетьманування І. Самойловича у контексті еволюції поглядів козацтва.....	71
РОЗДІЛ IV. Розвиток поглядів еліти на устрій Гетьманщини після Руїни	78
4.1. Петро Іваненко (Петрик) як передвісник «мазепинства».....	78
4.2. Гетьманування І. Мазепи як каталізатор змін у поглядах українського козацтва.....	87

4.3. Еволюція поглядів козацтва на прикладі гетьмана Пилипа Орлика.....	112
РОЗДІЛ V. Кристалізація соціально-політичних поглядів еліти українського козацтва в рамках інтеграції Гетьманщини у Російську імперію.....	123
5.1. Іван Скоропадський як протектор автономії Гетьманщини.....	124
5.2. Гетьманування П. Полуботка та Д. Апостола в рамках ліквідації автономії України.....	132
5.3. Правління К. Розумовського як остання надія козацької автономії.....	142
ВИСНОВКИ.....	147
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	151

ВСТУП

Становлення та розвиток українського козацтва є дуже складним явищем в історії України. Якщо питанню політичного розвитку козацтва у науковій літературі було приділено достатньо уваги, то особливостям еволюції поглядів українського козацтва на самих себе та на своє місце у тогочасних подіях, не є настільки ж популярною сферою дослідження. Воно й не дивно – дослідження такого питання одразу кидає виклик джерельній базі такої розвідки. Вона повинна бути досконалою, а методика досліджень виключно серйозною. Більше того, опрацювання наукової літератури по цьому питанню також повинно знаходитися на високому рівні, особливо беручи до уваги, великий обсяг наукових праць загалом по темі козацтва. Проте, конкретно по нашому питанню спеціалізованої літератури і в українській, і в зарубіжній історіографії вкрай мало, що також не полегшує роботу. Отже **актуальність** роботи формується сама собою – в сучасній українській історіографії ще не було подібних спроб віднайти та проаналізувати зміни у поглядах українського козацтва на суспільно-політичний устрій Війська Запорозького, тим паче, за такий великий проміжок часу.

Якщо визначення **територіальних** меж для нашої роботи не є настільки критичним, то аналіз **хронологічних** меж – досить важливий аспект нашого дослідження. Територіальні межі дослідження визначаємо тодішнім ареалом діяльності козаків, який, безперечно, змінювався. Іншими словами, ми говоримо про території українських воєводств Речі Посполитої та майбутніми кордонами Гетьманщини та Запорізької Січі. Характеризуючи хронологічні межі дослідження, варто зауважити, що, огляд досить широкого періоду з кінця XVI (перші козацькі війни) до середини XVIII ст. (ліквідація основних козацьких формувань на території України), дає змогу проаналізувати чи не усі найголовніші періоди історії козацтва: від перших козацьких повстань, що перевернули тогочасне уявлення про козаків, до занепаду козацької автономії у складі Російської імперії. Усі ці періоди були переповнені складними та

суперечливими подіями, які, тим не менш, серйозно впливали на зміни поглядів українського козацтва, змушували шукати нові способи політичної організації, нових союзників, по-інакшому дивитися на себе як суспільство.

Об'єктом дослідження є уявлення про суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького на українських землях кінця XVI-середини XVIII ст.

Предметом дослідження є особливості еволюції поглядів козацької еліти на суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького кінця XVI - середини XVIII ст. в процесі зародження та розвитку української козацької моделі державності.

Метою дослідження є проаналізувати та викласти специфіку еволюції поглядів українського козацтва на суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького у зазначений період. Виходячи з цієї мети, можемо виділити основні **завдання** роботи:

1. Сформулювати основні аспекти поглядів українського козацтва про суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького та історію їхнього виникнення;
2. Проаналізувати сам процес еволюції поглядів, визначити що впливало на зміну поглядів козаків;
3. Проаналізувати діяльність та висловлювання представників козацької старшини на предмет наявності певних поглядів на суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького, з'ясувати їх особливості.

Наукова новизна дослідження полягає у досить широкому аналізі української історіографії у питанні еволюції поглядів українського козацтва на суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького чи не за всю історію його існування. Був пророблений аналіз діяльності та політичних рішень очільників українського козацтва – гетьманів, кошових

отаманів, генеральних писарів з кінця XVI ст. Загалом, була проведена спроба переосмислити та об'єднати в одній роботі історіографічний доробок української історіографії з цього, не досить популярного, питання.

Практичне значення роботи полягає у тому, що це дослідження можна використовувати як навчальний посібник під час підготовки студентів до питань, пов'язаних із уявленнями українського козацтва або аналізом політики очільників Гетьманщини. Більше того, це дослідження може використовуватися для вивчення причин козацьких повстань, бо цьому питанню теж присвячено неабияку частину роботи.

Апробація результатів дослідження проводилася у вигляді виступу на базі кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Саме дослідження складається з п'яти розділів, які відповідають окремим періодам еволюції поглядів українського козацтва на суспільно-політичний устрій та політичну систему Війська Запорозького: від перших повстань до періоду інтеграції українських земель у систему Російської імперії.

РОЗДІЛ I. Характеристика історіографії, джерельної бази та методології дослідження.

Ступінь розробленості питання

Питання аналізу поглядів українського козацтва у зазначений період не є достатньо популярною темою в українській та зарубіжній історіографії. Визнаємо, що певні дослідники торкалися у своїх роботах цієї теми, проте, профільного дослідження, нажаль, написано ще не було. Більше того, особливість історіографії цього питання полягає у тому, що за його дослідження, здебільшого, бралися дослідники сучасної української історіографії 90-х років ХХ-го століття. Серед них, обов'язково треба виділити В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика, В. Шевчука, В. Горобця та багато інших. З минулих періодів української історіографії, а саме діаспорного або емігрантського, можна виділити Б. Крупницького, О. Оглобліна, Ф. Сисина. Не менш важливою генерацією дослідників є представники національного періоду історіографії початку ХХ ст. Серед них треба виокремити І. Джиджору, М. Грушевського та Д. Дорошенка. Разом з тим, у дослідженні використовувалися праці іноземних дослідників, зокрема, роботи Т. Таїрової-Яковлевої. Далі пропонуємо розглянути важливість робіт названих авторів для цього дослідження.

Для нашого дослідження критично важливим є сучасний період української історіографії. Сталося так, що нашим питанням займалися саме представники цього періоду. У цьому відношенні варто приділити увагу дослідникам В. Смолію та В. Степанкову. Вони відомі, перш за все, своїм новітнім на той момент поглядом на Хмельниччину. У своїх роботах вони відстоювали погляд на Хмельниччину як на «українську національну революцію», для чого обов'язково треба було проаналізувати погляди українського козацтва на самих себе та на причини повстання.¹ Робота авторів

¹ Смолій В.А. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть (3) / Смолій В.А., Степанков В.С. // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 3-12.

під назвою «Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» є дуже важливою для нашого дослідження. Зокрема, ця робота дозволяє проаналізувати особливості формування поглядів українського козацтва на суспільно-політичний устрій Війська Запорозького та місце козацтва у тогочасній системі Речі Посполитої. Більш пізні роботи, як от «Українська національна революція XVII століття (1648-1676 рр.)» та «Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи» дозволяють опанувати погляди козацтва періоду Руїни. Загалом автори у своїх роботах наочно продемонстрували зміни у поглядах козацтва внаслідок розколу всередині українського суспільства після смерті Богдана Хмельницького. Роботи Ю. Мицика та В. Горобця охоплюють періоди правління Івана Виговського та Павла Полуботка відповідно. Ю. Мицик у своїй монографії «Іван Виговський» успішно дослідив вплив політики Виговського на формування принципів правління майбутніх гетьманів. У той же час, В. Горобець у своїй розвідці про Павла Полуботка дійшов цікавих висновків щодо політики гетьмана в часи його протистояння московському урядові. Разом з тим, В. Горобець у своїй монографії «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665» дослідив питання розвитку міжнародних відносин Гетьманщини у контексті докорінних внутрішніх змін козацтва. У своїй роботі він дійшов висновку, що україно-російська угода 1654 року «закріпила за козацтвом права народу політичного», що також є дуже важливим у контексті нашого дослідження.² Робота В. Шевчука «Козацька держава: етюди до історії українського державотворення» є не менш важливою роботою для нашого дослідження. Зокрема, зауважимо, що ця робота хоч і не є класичним історичним дослідженням, проте містить досить велику джерельну базу, за допомогою якої, автор доходить дуже цікавих висновків. Іншими словами, В. Шевчук у цьому дослідженні аналізує

² Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. К.: Інститут історії України, 2001. с. 446

особливості становлення української державотворчої думки, що також є корисним для нашого дослідження.

Діаспорний або емігрантський історіографічний доробок також є дуже важливим для нашого дослідження. Зокрема, варто відмітити, що особливість цього періоду полягає в обранні авторами тем для своїх досліджень. У той час як радянська історіографія внаслідок своєї ідеологізованості не бралася за настільки вузькі та складні теми, то емігрантські дослідники вже почали робити перші кроки у цьому напрямі. У цьому відношенні варто згадати доробок Ф. Сисина, який у своїй статті «Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр.» автор аналізує особливості формування поглядів українського суспільства на соціальну структуру, еліту та релігію на території України у зазначеному періоді. Цей доробок є дотичним до нашої теми, тому пройти повз нього ми не могли. Роботи Б. Крупницького та О. Оглобліна також є критично важливими для нашого дослідження. Зокрема, обидва автори у своїх монографіях «Гетьман Пилип Орлик» та «Гетьман Іван Мазепа» дуже глибоко характеризують суспільно-політичні аспекти політики названих гетьманів. Ба більше, доробок Оглобліна є критичним ще з огляду на те, що автор вперше опублікував договір П. Іваненка (Петрика) з Кримським ханством, приділивши значну увагу аналізу цієї події. Окремого підрозділу нашого дослідження могло не бути, якби не розвідка українського історика.

Важливість доробку М. Грушевського, Д. Дорошенка та І. Джиджори не потребує зайвого нагадування. Робота М. Грушевського «Історія України-Руси» є найповнішим оглядом української історії за дуже великий проміжок часу. Так і для нашого дослідження, огляд роботи Грушевського є дуже важливим для розуміння контексту, у якому розвивалося українське козацтво у зазначений період. Праця Д. Дорошенка «Гетьман П. Дорошенко» є дуже важливою у розумінні особливостей правління зазначеного гетьмана. У цій роботі зроблено досить серйозний аналіз цього періоду, що є особливо важливим, розуміючи наявність цілого підрозділу у нашому дослідженні, що

присвячений гетьмануванню П. Дорошенка. Робота І. Джиджори «Україна у першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки» присвячена соціально-економічному розвитку Гетьманщини у зазначений період. Ця робота є важливою для дослідження у тому сенсі, що у ній проведений серйозний аналіз діяльності українських гетьманів у цій сфері. Це нам дає змогу змістовніше розуміти особливості політики гетьманів, бо фактично це є приклади реалізації поглядів очільників української держави.

Історіографічний доробок іноземних дослідників у нашому дослідженні яскраво характеризується працями Т. Таїрової-Яковлевої. Роботи історикіні «Мазепа» та «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття» дозволяють широко проаналізувати особливості суспільно-політичних поглядів українського козацтва. Зокрема, варто звернути увагу на останню роботу, бо у ній автор у тому числі аналізує вплив періоду Руїни на зміни у поглядах українського козацтва на суспільно-політичний устрій Гетьманщини. Разом з тим, доробок дослідниці включає у себе низку статей, що також є дотичними до нашої теми. Зокрема, мова йдеться про статті «До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст.» та «“Отечество” в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков».

Джерельна база дослідження

Без чіткого усвідомлення джерельної бази наукової роботи неможливо уявити будь-яке сучасне історичне дослідження. Не тільки через те, що без цього втрачається сам сенс історичного дослідження, а й тому, що усвідомлення джерельної бази є показником розуміння дослідником характеру своєї роботи. Відповідно, у нашій роботі аналіз історії козацтва відбувається не крізь призму подій, а розглядається як простір боротьби поглядів, політичних уявлень та образів майбутнього. Тому корпус джерел, на який ми спираємося у цьому дослідженні, побудований так, щоб поєднати «жорсткі»

документальні свідчення і більш «м'які» наративні джерела, де віддзеркалюється внутрішній світ козацької еліти.

У нашій роботі ми не могли використовувати оригінальні рукописи XVII ст., проте зверталися до їх опублікованих наукових видань – фактично виведену в обіг частину первісної джерельної бази. Таким чином, джерельна база дослідження є репрезентативним зрізом реальної сукупності джерел, у якій голоси доби лунають через корпуси актів, реєстри, літописи й історико-публіцистичні тексти. Важливо, що ці видання є не випадковими публікаціями, а визнаними науковими зібраннями, отже, вони забезпечують відносну надійність тексту й мінімізують ризик пізніших спотворень.

Перший, і, мабуть, наймасивніший пласт джерел становлять нормативно-правові та діловодні матеріали. Це багатотомні «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» і томи «Архива Юго-Западной России». Саме вони задають «скелет» політичної історії: через універсали, королівські грамоти, договори, листування з іноземними монархами ми бачимо не тільки зовнішні кроки гетьманів, а й ті рамки, в яких вони змушені були ухвалювати рішення. Разом із тим, лише актовими матеріалами обмежитися неможливо. Якби ми спиралися лише на документи «канцелярського» типу, у центрі оповіді залишилася б лише зовнішня сторона політики – дати та офіційні формулювання. Тому другу, не менш важливу частину джерельної бази складають наративні джерела – насамперед літописи та історико-публіцистичні твори. «Літопис Самійла Величка», «Літопис Самовидця», «Синопис» та інші пропонують не просто хронологію подій, а їх осмислення. Вони показують, як козацька еліта й пов'язане з нею середовище дивилися на себе, на Гетьманщину, на королівську владу, на московського царя чи турецького султана. У цих текстах особливо виразно виступають політичні погляди: ідеї про «старожитні права», про «народ руський» та «руську віру». Іншими словами, формують той образ світу, який потім знаходить своє відбиття в реальній політичній практиці.

Окремої уваги заслуговує епістолярна спадщина – листи гетьманів, старшин, іноземних урядовців, а також дипломатичне листування, опубліковане в згаданих збірниках. У своїй роботі я використовую ці тексти як своєрідний «детектор» живої мови політики. На відміну від урочистих актів, де риторика часто відшліфована діловими формулами, листи дають змогу відчувати, як гетьман обґрунтовує свої дії перед союзником, як пояснює свою позицію цареві, королю чи хану, як описує власний народ і його «законні права». Через аналіз цих висловлювань можна побачити, наприклад, де закінчується щирі погляди в певний політичний ідеал і починається дипломатичний розрахунок. Жодне сучасне дослідження, зрозуміло, не може обмежитися лише «чистими» джерелами. Тому важливою складовою джерельної бази виступає історіографія – праці як українських, так і зарубіжних дослідників. Роботи В. Смолія та В. Степанкова, П. Саса, Ф. Сисина, С. Плохія й інших авторів у нашій роботі виконують дві функції. З одного боку, вони дають ширший контекст, допомагають не виривати джерела з епохи, показують, як змінювалося трактування тих самих постатей і подій у різні історичні періоди. З іншого – вони стають своєрідним «дзеркалом», у якому можна побачити власні інтерпретації: погодитися, сперечатися, уточнювати, але завжди тримати в полі зору спектр можливих прочитань.

Якщо спробувати підсумувати, то джерельну базу цієї роботи можна описати як політично орієнтовану. У центрі уваги – не стільки військові кампанії чи економічні структури Гетьманщини, скільки еволюція поглядів козацької еліти про владу, народ, державу, віру, територію. Саме тому в доборі джерел переважають тексти, що дозволяють «зловити» ці погляди: акти, де зафіксовані права й привілеї; листи, де проговорюється політична позиція; літописи й трактати, де події вписуються в ширшу концепцію минулого й майбутнього. Разом із тим треба усвідомлювати й межі нашої джерельної бази. Вона не охоплює повністю всіх можливих архівних фондів, а спирається на вже підготовлені корпусні видання. Проте саме така стратегія, на нашу думку,

є виправданою, бо вона дозволяє зосередитися не на «полюванні за документом», а на інтерпретації тієї сукупності джерел, яка вже ввійшла до наукового обігу і дає достатньо матеріалу для реконструкції світу поглядів козацьких гетьманів.

Методологія дослідження

Як ми казали вище, дослідження еволюції суспільно-політичних поглядів української козацької еліти потребує ґрунтовної методологічної бази, яка дозволяє поєднати аналіз історичних фактів із реконструкцією поглядів та думок козацтва тієї доби. Відтак дослідження козацької політичної думки повинно спиратися на комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів.

Першочерговим є історико-генетичний метод, який дозволяє прослідкувати процес формування політичних ідеалів козацької старшини від ранніх повстанських рухів кінця XVI ст. до трансформацій доби Гетьманщини. Наприклад, перші програми козацької автономії (Косинський, Наливайко) відображали боротьбу за станові права, тоді як погляди Богдана Хмельницького вже передбачали широке бачення козацької державності, обґрунтоване уявленням про окремішність «народу руського» та захистом православ'я. Другим важливим інструментом є порівняльно-історичний метод, застосований для зіставлення політичних моделей, які сприймали або наслідували українські гетьмани. Особливу роль у роботі займає метод історичної критики джерел. Наприклад, козацькі літописи Самовидця та Грабянки не лише інформують про події, але й транслюють певні політичні погляди старшинського середовища, тому потребують зіставлення з документальними джерелами: універсалами гетьманів, актами старшинських рад, дипломатичним листуванням. Для реконструкції уявлень про державний устрій застосовується герменевтичний (інтерпретаційний) метод, що дозволяє розкрити смислові категорії політичного мислення доби: «вольності», «Русь», «козацький стан», «гетьманська влада». Така реконструкція необхідна,

оскільки понятійно-категоріальні ряди XVII ст. не збігаються з сучасними, і перенесення сучасних політичних значень може призвести до анахронізмів. Серед загальнонаукових методів ключову роль відіграє системний підхід, який розглядає політичні погляди козацької еліти як результат взаємодії соціальних, військових, релігійних та культурних чинників.

Таким чином, методологія дослідження ґрунтується на поєднанні історико-генетичного та порівняльно-історичного аналізу, джерелознавчої критики та герменевтики, що дозволяє всебічно реконструювати еволюцію суспільно-політичних поглядів української козацької еліти у контексті змін політичної ситуації Східної Європи.

РОЗДІЛ II. Зародження та розвиток поглядів еліти українського козацтва на устрій Війська Запорозького наприкінці XVI – другої половини XVII ст.

2.1. Повстання XVI – першої половини XVII ст. у контексті формування соціально-політичних поглядів серед українського козацтва.

Період XVI – першої половини XVII ст. є критично важливим для українського козацтва. По-перше, саме в цей період відбувається оформлення козацтва у окрему, політично та соціально визначену верству населення. Вони отримують відносні права та привілеї, польська влада починає оформлювати реєстрове козацтво як представників військової структури Речі Посполитої тощо. По-друге, це оформлення було досить неоднозначним, в чомусь незавершеним. По-третє, на момент перших козацьких повстань, зокрема, під проводом К. Косинського, українська «політична» нація знаходилася у стані розколу. Так, під час Люблінської унії український народ визнання не отримав. Мається на увазі, що за тогочасними традиціями, юридичного підтвердження зверхності та прав на самоврядування шляхом визнання українців «народом політичним», а отже підтвердження існування народу як такого тоді не відбулося.³ Це дозволило знехтувати побажаннями української шляхти, та ще більше підбурити українство до розколу, де козацтво, ближче до укладення Берестейської унії, взяло на себе тягар захисника української віри, культури та мови. У той час як значна кількість української шляхти ще більше полонізувалась та втратила свою історичну значущість для розвитку української нації. Також треба згадати, що український народ розколовся, перш за все, по релігійному чиннику, який, за висловом Смолія і Степанкова, «злився із ідеєю національною».⁴ Відбулося це завдяки імперській політиці Речі Посполитої, яка, скажімо, нав'язала уніатство західним регіонам України, і проводила досить жорстку анти-православну політику. Ба більше, розкол

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). - Київ: Альтернативи. (Україна крізь віки. - Т. 7). 1999. С. 23.

⁴ Там само. с. 35

посиливався міжусобицею українського шляхетства та козацтва. Останнім, за дослідженнями С. Плохія, у культурному контексті відмовлялося взагалі хоч якось пов'язувати себе з українством. Замість цього, українській еліті, зокрема духовництву, знадобилося декілька років, щоб зрозуміти усю важливість козацтва для боротьби за православну віру. При чому у знаки давався український розкол, де уніати все ще продовжували дискредитувати як і православ'я, так і козацтво.⁵

Тож ми можемо бачити, що на межі XVI-XVII ст. в Україні визріває досить складна соціально-політична та культурна ситуація, з якої українська еліта намагається знайти вихід. Саме в цей період починається осмислення процесів та положення українського населення. Перш за все, зокрема православне духовництво, як і звичайний український люд, розумів сутність та сам факт національно-релігійного гноблення, започаткованого урядом Польщі. На нашу думку, це лише розпалювало і так досить радикальний та готовий до боротьби український народ. Про це свідчать факти небаченого опору українців, які, за висловом польського літератора Я. Щасного-Гербурта, «волять ліпше вмерти самі, попалити своїх жінок і дітей, аніж мали б до згоди якоїсь прийти з нами, кривими своїми».⁶ Другий момент, що вплинув на процес осмислення самих себе та свого становища, була наявність в українства досить сильної історико-культурної бази, що залишилася з часів Київської Русі. Загалом, тут варто наголосити на ототожненні українців із Руссю як такою. За поглядом Ф. Сисина, «історичну творчість доби Київської Русі, Галицько-Волинського князівства почали використовувати та переробляти стосовно потреб України XVII ст.». Ба більше, йдеться мова про відхід од польської та латинської традиції у бік та винайдення своєї, пошуку українських джерел.⁷ Поміж цього, дослідники відмічають загальний підйом популярності концепції про окремішність українського етносу (перш за все від білорусів,

⁵ Плохій С. Национализация украинского казачества в XVII-XVIII вв; *Ab Imperio*. 2004. №2. С. 572

⁶ Ян Щасний-Гербурт. Розмисел про народ руський / *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa*. Kyjów, 1912. S. 92-96. Переклад В. Шевчука.

⁷ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 —1690 pp. С. 50-51.

поляків та литовців), поширенні вживання таких понять як «народ руський», «вітчизна», «Україна», «Русь». Ці процеси відбуваються як раз наприкінці XVI ст., у розпал козацької діяльності. Причинами такого підйому, на думку, тих же Смолія та Степанкова були: реформаційна діяльність, діяльність братств, полемічних письменників, К. Острозького і звісно «виходу на арену національно-політичного життя козацького стану...»⁸ Тому і не дивно, що саме у таких умовах виростає ціле покоління козаків, що будуть нести подібні наративи в політичний дискурс, формуючи певний комплекс ідей про самих себе як соціальну групу. Ба більше, зріст популярності козаків хронологічно збігся із занепадом української шляхти, яка все менше нагадувала про себе як захисника української віри, культури та мови. Дослідники розуміють це так, що шляхетська еліта України, «задовольнившись гарантіями збереження соціально-економічних і мінімальних релігійно-культурних інтересів»⁹, скажімо так, «продала» національні інтереси українського народу. Хоч би й так, але шовіністична сутність тогочасної Польщі не могла, та й не давала можливості існування українського етносу без підпорядкування собі, чим і пояснюються постійні утиски українців у правах. Більше того, занепад князівської влади розуміли і тогочасні інтелектуали, кажучи про «перевод князів».¹⁰ Тому наприкінці XVI ст. статус головного виразника інтересів українського народу та еліт отримає козацтво. Така зміна дискурсу особливо цікаво прослідковується у тогочасних творах, частина з яких, була написана українським духовенством. Так, якщо наприкінці XVI ст. козакам відмовляли навіть у «релігійній або національній приналежності»¹¹, то у 1620-их така позиція різко змінюється на протилежну. Це відбудеться не без впливу самих козаків – їхні майбутні повстання стануть чи не визначальним фактором цього процесу. Але й тут не можна сказати про якусь одностайність українського населення. Тим не менш, на сторону козаків чи не повністю перейде

⁸ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 13

⁹ Там само. с.11

¹⁰ Плохій С. Национализация украинского казачества в XVII-XVIII вв. С. 573

¹¹ Там само. С.571

православне духовенство, у той час як уніати все ще критикували козаків, називаючи їх «наливайками». І це зрозуміло, бо як і православна церква, українське козацтво, з точки зору Речі Посполитої, знаходилася поза законом.

Відповідно, можемо прийти до такого висновку, що наприкінці XVI ст. почали розвиватися ті процеси та явища, які будуть формувати погляд козацької еліти на сутність свого існування, з яких і будуть випливати вимоги козаків. Відбудеться перехід функцій і формування образу захисника православної віри, української культури та його народу від української шляхти до козаків. І таким чином, соціально-економічна та політична ситуація визріває до того, що єдиним захисником українських інтересів залишилися козаки – з воєнно-політичного боку, і православне духівництво – з культурного. Слід зауважити, що останнє буде здавати позиції, і потрохи козацтво буде прибирати до себе й культурну роль.

Масове покозачення селян дуже сильно відобразилося не тільки на соціально-політичні погляди козацтва, а й сформувало саму суть народного господарства України. Цей факт наводить нам Дем'ян Наливайко, брат очільника одного з повстань – Северина (Семерія) Наливайка, кажучи про «фундаментальність вільного труду на вільній землі».¹² Такий феномен каже про появу в Україні нового типу господарства, яке дуже схоже на «протокапіталістичне» фермерство. При чому, таке характерне господарство чи не повністю ототожнюється із козацьким ділом, службою та характерними для них промислами – гуральництвом, винокурінням, рибалкою, чумацтвом. В кінці кінців, українське козацтво як феномен і народний рух, стало тією групою, що відстоювало і формувало інтереси селян, міщан та вільних землевласників, що не воліли ставати частиною, скажімо, феодального дискурсу. Саме у сутності господарчих та соціально-економічних поглядів козацтва виявлялися протиріччя та конфлікти із українсько-польською шляхтою. Шляхетство не могло дозволити собі існування анти-феодального

¹² Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 40

руху всередині країни, бо ця група заперечувала вже їхні ідеали та бачення розвитку держави, господарства тощо. Саме ця річ стала центральною перепорою на шляху порозуміння козацтва зі шляхтою Речі Посполитою.

Тож під час повстання 1591-1596 років, ми можемо бачити досить успішні спроби започаткування козацького самоуправління, що переноситься на феодалну волость. Цей момент потім стане важливим, бо покаже потребу козаків у формуванні свого адміністративного та юридичного управління. Через 10-15 років ситуація досягне свого апогею, який зможе перевершити лише Хмельниччина – козаки почнуть ліквідувати польське управління, «самовільно виходячи з-під юрисдикції своїх панів».¹³ Будуть ігноруватися польські суди, адміністративне та юридичне управління шляхти тощо. Уся ситуація буде нагадувати заснування у Польщі нової республіки, де головувати будуть козаки. Вже згадана потреба у своєму адміністративному поділі саме за цих часів призведе до формування полково-сотенного устрою, що стане основою майбутньої Козацької держави.

Перші повстання козаків в Україні, зокрема те, що відбулося під проводом С. Наливайка, дають зрозуміти, що козаки починають активно пропагувати та об'єднувати соціально-економічну боротьбу із національно-релігійною. Так, відверто показові акти насилля та шовіністична політика Польщі щодо козацтва та українців наводять на такі роздуми.¹⁴ Події 1591-1596 рр. виявилися важливими саме через об'єднання різних аспектів, і стали вже зразком того, за що проводиться боротьба козацтва. У цей час формується не досить чітке, але існуюче поняття «України», задля автономії якої козаки і починають свою боротьбу. При цьому козацтво не є одностайним у територіальних межах боротьби: «По Дніпро», «по Білу Церкву» тощо. При цьому очільники повстань також починають себе титулувати як «володарів», «опікунів», «королів» України.¹⁵ У цей же період серед козацтва виникає

¹³ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 43

¹⁴ Там само. С. 55-56

¹⁵ Там само. С. 65

розгляд «русинів» як окремого «політичного народу», який має свої права, нарівні із польською шляхтою. Про це говорять низка гетьманських листів, у яких фігурують поняття «народ наш», «...ми і вся наша руська нація...» і тому подібні. Зокрема, саме такі цитати можемо навести з листів А. Гавриловича та І. Петражицького.¹⁶ Саме у ці часі починає зароджуватися ідея не тільки про «руський народ», який «історично пов'язаний з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби»¹⁷, а й розуміння взаємовідносин із Річчю Посполитою та служба королю як «контракт з обопільними обов'язками».¹⁸ Про це дуже яскраво пише І. Петражицький, який повідомляв: «...ми не хочемо мати жодного собі за пана, як зазначалося - поки прав, свобод і вольностей нам і духовним нашим король його милість не ствердить і не присягне».¹⁹

Підводячи підсумок, скажемо, що українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. починає осмислювати своє положення як не дуже позитивне. Незавершеність правового становища козаків, культурно-політичні обмеження, підсилена національною, соціально-економічною та конфесійною ворожнечею – в таких умовах розвивається українське козацтво. А якщо додати сюди загальну кризу українського населення (відсутність національної еліти, занепад церкви, посилення феодального гніту), то виходить не дуже добра картина. Козаки, сформувавши свої погляди на основі понять про волю, починають вважати себе чи не єдиним претендентом на захисника українського населення. Отже, козаки внаслідок перших козацьких повстань утворюють певний комплекс поглядів на становище козацтва, що знайдуть свій розвиток у наступних повстаннях. Іншими словами, політичні програми Гуні, Остряниці та ін., по суті, є тим ядром, що буде використане

¹⁶ В. Брехуненко, М. Нагельський. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. К., 2004. Вип. 8/9. с. 436

¹⁷ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 року у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. - 2006. 6. С. 250.

¹⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 68

¹⁹ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 року у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. 2006. 6. С. 256

Богданом Хмельницьким через 10 років. Хмельниччина стала закономірним розвитком українського козацтва, що десятиліттями потерпало від політики Речі Посполитої.

2.2. Хмельниччина у контексті формування поглядів українського козацтва

Національна революція під проводом Б. Хмельницького стала наступним, надзвичайно важливим кроком у козацьких повстаннях. Жодне з майбутніх чи минулих козацьких виступів не зможе позмагатися у своєму впливі, масовості та підготовці. Як ми будемо бачити далі, повстання Богдана Великого справить неабиякий вплив на формування не тільки української історії, державності, звичаїв, а й формування особливостей козаків як соціальної групи. Майбутнє козацького устрою та України в цілому буде продиктовано діяльністю Хмельницького під час повстання, а ті ідеї, що будуть впроваджені Богданом стануть тим тлом, від якого і будуть відходити основні діячі козацької старшини. Вони не те що б повністю будуть повторювати курс великого гетьмана, скільки безумовно спиратимуться на його досвід.

Перші успіхи козацтва виводять поляків на перші переговори, під час яких Хмельницький висуває перші пропозиції, декларуючи «програму мінімум» козаків. Не розуміючи повну картину повстання, поляки висувають Хмельницькому глузливі, суто приватні обіцянки – повернути Суботів, розглянути скарги козаків (що, як показувала практика, є марнословством) та «помилування й пробачення його провин».²⁰ Але козацька рада відхилила ці пропозиції, надавши своє бачення перемовин: 1. Дозвіл на проведення морського походу; 2. Поновлення «давніх прав і вольностей»; 3. Усунення полковників та інших старшин-ляхів з командування полків; 4. Скасування «управління Речі Посполитої» з Задніпров'я та козацького регіону

²⁰ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 80

Правобережжя; 5. Виведення польських військ з України та надання влади «людей з їх народу».²¹²² Говорячи про масовість повстання та участі селянства у ньому, слід окреслити характерний момент. Він виявляється у тому, що активність українського селянства дуже сильно залежала від політичної ситуації в Україні. Провести аналіз діяльності є складним моментом дослідження через характер джерел. Проте, участь селянства є беззаперечним фактом в історіографії, що й доводить масовість та національний характер виступу Богдана Хмельницького.²³ Тож основний пік вступу селянства у воєнні дії Хмельниччини перепадає на її початок, перші перемоги козацтва над польським військом – 1648 рік. Цікаво, що селяни починають відступати від активної участі у боротьбі вже у 1651 році, що пояснюється «трагічністю» їхньої долі під час активних бойових дій, грабежів та знущань з боку татар. Як би не опікувався Богдан долею звичайного люду, іноді неконтрольованість поляків та татар давала про себе знати саме у контексті їхніх контактів із українським селянством. Велика кількість селянства брала у руки зброю не тільки мотивуючись захистом своєї домівки, протидії воєнному лиху, а й суто національною «відразою» до поляків, їхньої політики та різних видів гноблення, що слідували за діями шляхти. Про це свідчать велика кількість джерел. Так, автор поеми «Сатир Підгірський», наводячи взаємну ненависть поляків та русинів, каже про бажання останніх «ляхів з Русі дощенту вибити».²⁴ У той же час, рядове козацтво добровільно і у досить жорстокій формі проводить нищівну діяльність щодо суто представників ненависного лядського роду: «...упіймавши кого-небудь із шляхти, відрубували йому голову, якщо він був лях, і залишали у живих якщо – русин».²⁵ Про масовість, добровільність та ідейність боротьби русинів свідчать такі рядки: «руські

²¹ Там само. С. 80-81.

²² Восоединение Украины с Россией. М., 1953. Т.2. С. 15-16

²³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 7

²⁴ Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1979 р., т. 31, с. 207 – 219;

²⁵ Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К.: Наук. думка, 1965. с. 78

міста йому (Хмельницькому) самі добровільно й охоче піддаються».²⁶ Таким чином, можна сказати, що значна, якщо не уся, частина українських низів брала участь у різні, в основному найуспішніші, періоди Хмельниччини. При цьому, слід зауважити, що хоч і не усі вони переймалися або були обізнані у важливості будівництва нації та держави, але їхня боротьба мала вкрай очевидний національно-релігійний аспект. Чого, до речі не скажеш про українську шляхту, яка досить неоднозначно підтримала намагання Хмельницького.²⁷

Не можна оминати й ще один момент. Велика кількість української шляхти, козацької старшини, та навіть і сам гетьман не могли до кінця відійти від існування в орбіті Речі Посполитої. Так, як писав Мацей Лубенський, козацький полковник М. Кривоніс та деякі інші прошарки козацтва постійно апелювали до «...матері нашої Вітчизни – Корони польської»,²⁸ «короля пана нашого»²⁹ та «короля, який буде єдиною головою для всіх».³⁰ На перших парах революції навіть сам Богдан діяв дуже обережно, бо втратити єдине джерело влади у вигляді Корони, яка надає тобі привілеї та, скажімо, «легітимізує» вже твою владу і надбання буде вважатися за ієрархічно-політичне самогубство. Тож дійсно, гетьман поступливо підходив до політики та вигляді тих пропозицій, що він виказував, іноді ніби граючи, заспокоюючи шляхту. У той же час, політика та дії гетьмана залежали не тільки від воєнно-політичних реалій, а й внутрішнього тиску з боку козацтва. Якщо перший фактор зводився до взаємовідносин із Кримом, Москвою, Польщею та Туреччиною, то другий – був дещо складнішим. Встановлення дієвої та адекватної влади – одна з найважливіших задач, яку поставив перед собою Богдан Хмельницький. Є усі дані вважати, що гетьман, проводячи свою політику, намагався посилити свою

²⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 27

²⁷ Там само. С. 29

²⁸ Там само. С. 28

²⁹ Там само. С. 30

³⁰ Документи об освободительной войне украинского народа. К. 1965. с. 82

владу, навіть думаючи про монархічний її характер.³¹ Але характерною особливістю Богдана як політичного діяча, як ми це вже побачили, була його поступливість та вміння домовлятися. Тож не дивно, що Хмельницький змінював свої дії та ставлення до деяких особливостей українського політикуму, крізь плини часу. Питання влади є показовим у контексті еволюції поглядів Хмельницького. Якщо у першій половині гетьману дуже тяжко вдавалося повністю зосереджувати владу у своїх руках, чи не повністю узгоджуючи свої дії із чорною радіою, то після перших перемог Хмельницький поступово зменшує тиск на себе. Так, джерела повідомляють, що козаки на момент літа 1648 року не перебувають у повному віданні Хмельницького, «...(Хмельницький) посылает к ним свои универсалы, но они на это не обращают внимания и вообще, как слышно, эти своевольники и взбунтовавшиеся крестьяне все вместе должны идти за Днепр и выбрать себе другого старшого»³² Виходячи з такого положення, гетьман обережно, але послідовно проводить політику по укріпленню своєї влади. Для цього він підпорядковує і створює полкові і сотенні органи влади, видаючи збірку указів та універсалів, що створюють правові засади для його влади та обтяжують його підлеглих відповідальністю. «Статті про устрій Війська Запорозького» стають одним із найголовніших прикладів такого курсу, іноді виходячи за межі суто воєнного та адміністративного устрою та порядку України.³³ Так, джерела повідомляють про дієвість такої політики – стародубець Г. Клімов, отримавши «проезжий лист» від Хмельницького, мав змогу отримувати «корм и подводы без ослушанья».³⁴ Ситуація із володіннями В.Д. Заславського також є прикладом працездатності реформ та підняття авторитету влади гетьмана в очах старшини та рядового козацтва. Хмельницький у своєму універсалі від 20 липня 1648 року заборонив козакам «чинити кривду» маєтностям князя Заславського, погрожуючи «за найменшою скаргою... суворого покарання

³¹ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 37

³² Воссоединение Украины с Россией М., 1953. Т.2. с. 47

³³ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 38

³⁴ Воссоединение Украины с Россией М., 1953. Т.2. с. 43

смертю згідно з артикулами про устрій Війська Запорізького» У той же час, гетьман погрожував і полковникам, які б «не вчинили слушної справедливості».³⁵ Приклади того, як карав Хмельницький за непослух також наявні у джерелах. Так, опозиція і подальший конфлікт Кривоноса із гетьманом привів до того, що останнього разом із 4-ма полковниками було «приковано к орудию за шею цепью»³⁶ Така жорстока політика не могла не дати плодів – авторитет Хмельницького виріс дуже сильно, аж до того ступеню, що через деякий проміжок часу, гетьман зміг відмовитися від скликання чорних рад. Як слідує із листа Жвана до свого батька, полонені козаки повідомляють, що Хмельницький з ними «ради не має..., бо завжди чернь домагалася того, аби бути в раді. Тепер же він має раду тільки з самою своєю старшиною».³⁷ Але тут слід також зауважити, гетьман вочевидь не міг повністю ігнорувати думку більшості війська, тому в деяких випадках, його влада дещо програвала охлократичному рядовому козацтву. Таким чином, є усі дані думати, що спроба провести перемовини на початку вересня 1648 року, були зірвані саме завдяки тиску черні.³⁸

У 1649 році, в поглядах Хмельницького відбуваються певні зміни. Відбувається переформатування відносин з Польщею, причиною котрої стало розчарування у Яні Казимирі. Гетьман переглянув основні засади своєї політичної програми. Перш за все, Хмельницький прямо сказав про важливість створення самостійної української держави в її етнічних кордонах. Щоденник В. Мясовського передає такі слова гетьмана: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський»; «...тепер воювати буду о віру православную нашую»; «Поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков...»; «Досить нам на Україні і Подолю і Волині... по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу

³⁵ Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / НАН України). К., 2012. с. 102

³⁶ Документы об освободительной войне украинского народа. К. 1965. с. 98

³⁷ Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни... Т. 1. К., 2012. с. 138

³⁸ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 39

дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи».³⁹ Про монарші наміри гетьмана найбільш влучно говорить такі слова Хмельницького: «...але мі то бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським...».⁴⁰ Масовість підтримки гетьмана можна пояснити цими рядками: «гетьман і військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть».⁴¹ Хмельницький під час переговорів із Григорієм Унковським повністю відмовляється від ідеї співіснування українців із литовцями та поляками: «...короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільними».⁴² Наголошенням про «визволення з лядської неволі...народу всієї Русі», Хмельницький підтверджує та виводить на новий рівень ідею соборності України, що ще раз доказує національний характер Революції.⁴³

Щодо козацької старшини слід також зауважити, що монархічні риси Хмельницького, тим не менш, призводили до спротиву з боку козацтва. Так, з кінця 1650 року деякі представники старшини закидають гетьманові «нелегітимність» його влади у зрівняння з польським королем, як це зробив М. Гладкий. Певна кількість полковників також встали проти гетьмана, пояснюючи, що останній «до думи їх не закликав», що змусило Хмельницького скликати чорну раду.⁴⁴ Катастрофа під Білою Церквою дала Хмельницькому змогу відновити своє положення та започаткувати новий період в укріпленні самодержав'я в Гетьманщині. Про це свідчить досить показовий факт – рішення козацької рада, яка приговорила Данила Виговського до смертної кари, було відмінено особисто Б. Хмельницьким, коли Іван Виговський «упросил у гетмана от смерти».⁴⁵

³⁹ Воссоединение Украины с Россией М., 1953. Т.2. с 118

⁴⁰ Там само. С. 117

⁴¹ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 51

⁴² Воссоединение Украины с Россией. М., 1953. Т.2. с. 152

⁴³ Там само. С. 118

⁴⁴ Там само. С. 65

⁴⁵ Воссоединение Украины с Россией. М., 1953. — Т.3. с. 301

Розглядаючи зовнішньополітичний аспект політики Хмельницького, зауважимо, що на момент літньої кампанії 1648 року, ані він, ані старшина всерйоз не задумувалися про створення української етнічної держави. Як буде показувати практика, здобуття козацтвом перемоги та нових територій лише буде пробуджувати «апетити» козацтва, тому ідеї повної автономії, незалежності та розширення територій будуть відходити від їхніх можливостей та стратегії. Гетьман та його старшина на момент 1648 року вбачали більш реальним план становлення польського короля «королем руським»⁴⁶. Для чого Хмельницький не цурався мати зносини з будь-ким, планувавши надати корону московському царю, «штови он ляхом и нам паном і царем бил».⁴⁷ Такого роду заяви робилися і деякими представниками козацької старшини, зокрема корсунським полковником Олексієм та козаком Ониськом. Схожі плани мав Хмельницький щодо трансільванського князя Дьєрдя I Ракоці, підбурюючи останнього взяти участь у війні проти Польщі та звести на її трон свого сина. Це дає можливість визнати, що в планах у гетьмана ослабити польську державу у війні, а потім, підштовхнувши росіян та трансільванців на дії по захопленню влади в Речі Посполитій.⁴⁸ Те ж саме можна сказати і про відносини України із Кримом та Портою. Як ми вже казали вище, відносини із цими країнами були досить проблемним питанням для українців. Це відображалося на авторитеті гетьмана серед різних прошарків козацтва, особливо, коли стосунки із Кримом призводили до невдач на полі бою. Але слід зауважити, що гетьман розумів усю важливість даного союзу, тому вислав до Стамбулу послів, запропонувавши Порті схвалення угоди з Кримом, разом із можливістю прийняття України під протекцію султана.⁴⁹

⁴⁶ Там само. с. 40

⁴⁷ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. Київ. АН УРСР. 1961. С. 57

⁴⁸ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 41

⁴⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. Изд. 2. К., 1848. С. 306

Катастрофічний для України Білоцерківський договір похитнув віру козаків на автономію, давши їм чітке розуміння того, що треба якомога швидше шукати собі нових союзників. Незважаючи на системні перемовини українців із російським царатом, саме події літа 1651 серйозно вплинули на ефективність перемовин між країнами. Разом із Виговським, Хмельницький запевнив росіян, що найближчим часом він приїде до царя і «почне домовлятися, на яких статтях тому бути, що їм перебувати під його государевою високою рукою» та « дамо на себе договірною листа за руками з великими затвердженням...».⁵⁰ Ця зустріч сформувала підвалини майбутніх Березневих статей, затвердивши вектор напрямку російсько-українських відносин. Приблизно такого ж характеру були й україно-османські перемовини, на яких Богдан запропонував звільнити «від польської неволі» «всю Русь... що хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості...» Характерно, що гетьман тут каже не суто про козацьку державу, а про звільнення всієї України.⁵¹

Наприкінці свого життя, особливо після підписання між Росією та Польщею Віленського перемир'я, гетьман намагався сфокусувати свою увагу на відносинах між Трансільванією та новим персонажем в цій «грі» - Швецією. Але всі ці перемовини були зірвані саме через питання про західні регіони Русі. Наприклад, Трансільванія не згоджувалася приймати положення козаків про «право володіти всією Червоною Руссю до Вісли...».⁵² Договір із Швецією було зірвано через той момент, що на ці землі претендували вже самі шведи.⁵³ У цьому контексті, дуже важливим буде сказати про бачення козаками кордонів української землі, народу та територіальні межі повстання до якого козаки воліють дійти. Це питання пережило значну еволюцію, і змінювалося постійно крізь плин часу та боротьби козацтва за звільнення

⁵⁰ Воссоединение Украины с Россией. М., 1953. Т.3. с. 120-122

⁵¹ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. Київ. АН УРСР. 1961. С. 234

⁵² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 82

⁵³ Архив Юго-западной России. Ч. 3: Т. 6.: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.) с. 297

України. Іноді, постановка питання про території мало суто стратегічний сенс, але загалом – було аспектом політичного розвитку народу Русі. Слід зазначити, що козацька старшина часів Хмельниччини, а особливо і сам гетьман, мали уявлення про території України, які повинні бути під лоном української держави. «Хроніка Європейської Сарматії», «Кроніки Великого Княжества Литовского» та інші приклади історичних творів могли бути, та мабуть і були, базою уявлень козаків про свою Батьківщину та її історію.⁵⁴ Ба більше, історичні твори середини XVII ст., як це показав Ф. Сисин, вже у той час були просякнуті характерними для козацтва уявленнями: зв'язком України та Київської Русі, уявленням про вітчизну, розуміння «України» як «національного терміну, що асоціювався або ототожнювався з Гетьманщиною».⁵⁵ Тому тут можна припустити, що тогочасні ідеальні, уявлення про території України, ще до перших воєнно-політичних перемог, виглядали якимось так: «Смоленск, Витепск и Полоцк, Новгород, Галич и все Подолие, Лвов, Перемышль, Ярослав и все Красное Покутие, Люблин и всею Черною Русю, Луцк, Владимир, Острог, Изяслав и всем Волынем владели сынове Владимира святого, яко природные князи росийские».⁵⁶ Виходячи вже з цього, Хмельницький висував більш реалістичне бачення українських територій, себто «стратегічний» їх вигляд. Так, у травні 1648 року Хмельницький висуває перший варіант свого бачення територій Гетьманщини, обіцяючи хану «віддати йому Україну по Білу Церкву».⁵⁷

Територіальні уявлення Хмельницького та його старшини виходили не тільки із суто прагматичних аспектів існування України, а й достатньо широкого вишколу тодішніх інтелектуалів. Загалом, можна сказати про існування «максималістської» та «стратегічної» концепцій бачення територій України. Перша виявлялася в максимально широкому обсязі, суто етнічних

⁵⁴ Т.Г. Таїрова-Яковлева. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 70

⁵⁵ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 —1690 рр. Україна: культурна спадщина... 1992. Вип. 1 С. 59

⁵⁶ Т.Г. Таїрова-Яковлева. До питання про історичні й територіальні уявлення... - УІП. 2012 - №4. с. 71

⁵⁷ Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни... Т. 1. К., 2012. с. 15

територіях не тільки українців, а й православних територіях як таких, куди входили і регіони сучасної Білорусі. Стратегічна концепція виходила із можливостей козацького війська, і змінювалася постійно, в залежності від ситуації на полі бою.

Підводячи підсумок, скажемо, що події кінця XVI – середини XVII сторіччя стали результатом розвитку українського суспільства в тих умовах, в яких вони знаходилися у зазначений період. Необачна політика Польщі призвела до формування українського козацтва як такого явища, яким ми його знаємо. На основі того культурного осередку України в умовах тодішньої Речі Посполитій було сформовано певний комплекс ідей та уявлень, який був взятий козаками, впливаючи на їхні рішення, мотивуючи їх до діяльності. Перші козацькі повстання кінця XVI – першої третини XVII стали свого роду пробою пера цих ідей. Очільники тих повстань підготували основу, що у майбутньому стане основою державної політики часів Богдана Хмельницького. Сам Хмельницький в чомусь переосмислить ідеї козацтва як соціальної групи у відносно готовий політичний проект Гетьманщини. Іншими словами, утворення цього державного утворення є результатом складного процесу розвитку не менш складного та суперечливого українського суспільства.

РОЗДІЛ III. Руїна як каталізатор змін у поглядах еліти українського козацтва

Руїна є критичним періодом для еволюції поглядів українського козацтва. Саме в цей період українська державність і козаки на чолі процесу її становлення зустрінуться із величезною кількістю викликів. Внутрішній розбрат, складна міжнародна ситуація, глибока політична криза, економічна та демографічна катастрофи – одні з центральних проблем із якими зіткнулися козаки у зазначений період. Для того, щоб розглянути процес зміни поглядів козацтва, треба проаналізувати діяльність гетьманів, бо, здебільшого, саме їхня діяльність буде фіксувати зміни в уявленнях козаків.

3.1. Гетьманування Івана Виговського у контексті змін поглядів українського козацтва.

Іван Виговський досить несподівано став гетьманом Війська Запорозького. Так, хоч він і був свого роду «правою рукою» Богдана Хмельницького, але охочих зайняти місце гетьмана було чимало. Сам Виговський походив із досить відомого, але дрібного шляхетського клану, що компенсувалося відданістю та професійними навичками Виговського.⁵⁸ Ще однією особливістю гетьмана з боку його соціальної ідентичності було питання шляхетства та феодалного права. По суті, українська шляхта ділилася на кілька груп: якісь шляхтичі розділяли проблеми свого народу, доєднавшись до повстання одразу, хтось, навпаки, перейшов на бік феодалів усієї Польщі, хтось, як Іван Виговський, зробив цей вибір не одразу. Початок революційних подій майбутній гетьман зустрів у кварцяному війську під командуванням Стефана Потоцького. В одному із епізодів битви під Жовтими Водами Виговського було поранено, після чого він опинився у татарському полоні, звідки втік. Вже після Корсунської битви Іван потрапив до козацького

⁵⁸ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 9

полону, де той порозумівся із Хмельницьким, склавши перед ним присягу.⁵⁹ Зайнявши посаду генерального писаря при Богдані, Виговський чи не одразу починає доводити усім свій дипломатичний хист. Зокрема, джерела повідомляють про відкриту неприязнь майбутнього гетьмана до союзу із Кримом.⁶⁰ Паралельно із тим, Іван Виговський почав вести переговори із Трансильванією.⁶¹ Слід також зауважити, що на момент 1649 року у Війську Запорізькому фактично існували два генеральних писаря – Іван Креховецький та Іван Виговський. Виникає відчуття, що з квітня того ж року Виговський прибирає до себе все більше функцій. Так, на переговорах із Москвою у квітні 1649 року присутніми були лише Хмельницький та Виговський.⁶² Особливо цікавим є аналіз козацького реєстру, що був укладений наприкінці 1649 року за безпосередньої участі Виговського. У його вступі можемо побачити, що генеральним писарем виступає вже Виговський, а Креховецький займає посаду корсунського полкового писаря.⁶³

Підіймаючись по кар'єрній драбині, Виговський виступає як і співавтор гетьманських універсалів. Так, представником російського посольства В. Унковським було помічено, що гетьман у вільній формі повідомляв Виговському сутність універсалу, а його форма вже залежала від нього.⁶⁴ Так, проаналізувавши деякі з них, можемо помітити, що низка універсалів направлена на захист шляхетського населення. Зокрема, такого сенсу набуває універсал від 28 серпня 1650 року, у якому Виговський обіцяє покарати тих, хто не перестане нападати на місцевих шляхтичів.⁶⁵ З часом, діяльність Хмельницького як законодавця зменшується, майже повністю переходячи до Виговського. Останній займався самою суттю універсалів та наказів,

⁵⁹ Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. Острог, Варшава, Москва. 1999. С. 151

⁶⁰ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 13

⁶¹ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII веков. Т.2. 1968. с. 215

⁶² Юрій Мицик. Іван Виговський – Київ: КМ Академія, 2004. – с. 14

⁶³ Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. М., 1875. с. 7

⁶⁴ Воссоединение Украины с Россией. М., 1953. Т.2. с. 434

⁶⁵ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. Київ. АН УРСР. 1961. С. 185

залишаючи письмову функцію на своїх помічниках.⁶⁶ Можемо сказати, що саме за часи перебування Виговського на посту генерального писаря, Генеральна канцелярія Війська Запорозького сформувалася як досить ефективний механізм ведення внутрішньої та зовнішньої політики козацької держави. Так, сама канцелярія була заснована Іваном Креховецьким та Богданом Хмельницьким, але «поставив на рівень європейських канцелярій» її саме Іван Виговський.⁶⁷ Що також цікаво, козацька канцелярія також робила неабиякий дипломатичний та чиновний вишкіл. Можемо сказати, що створення української держави створило досить своєрідне покоління урядовців та дипломатів, які формувалися в умовах козацької політичної системи. Якщо «засновники» канцелярії мали вишкіл Речі Посполитої, то ось Федір Погорецький та Захар Шийкевич були навчені вже в рамках нової соціально-політичної системи.⁶⁸ Кажучи про діяльність Виговського, не можна не сказати про заснування ним інституту розвідки при козацькому уряді. Як повідомляють джерела, його агентом у Криму був перекладач Сефер Кази-ага, який передав Виговському відомості про зміст Кам'янецької угоди.⁶⁹ У Стамбулі, агентом генерального писаря був серб Микола Маркевич.⁷⁰ Паралельно у Польщі, агентами майбутнього гетьмана були Остафій Астаматій та Василь Верещака.⁷¹ Останній цікавий тим, що Виговський мав родинні зв'язки із Верещаками, на що і натякнув у листі до царя.⁷² Ці факти є цікавими у тому відношенні, що дуже серйозна мережа козацьких агентів буде залишатися функціонуючою навіть крізь десятиліття. Козаки будуть відомими саме за рахунок своєї інформованості дуже багато часу. І таке становище, в більшості, заслуга Виговського.⁷³ Такий шлях видобування вигідних для України умов, багато чого говорить про Виговського як про політика. У 1650-

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ. 1995. Т. 9. Ч. 1. С. 214

⁶⁷ Юрій Мицик. Іван Виговський – Київ: КМ Академія, 2004. – с. 16

⁶⁸ Там само. С. 16-17

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 10. – СПб., с. 590

⁷⁰ Там само. С. 580

⁷¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності. Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. с. 665

⁷² Архив Юго-западной России. – Ч. 3. Т. IV – К., 1914. с. 818

⁷³ Юрій Мицик. Іван Виговський – Київ: КМ Академія, 2004. – с. 17

х роках Іван Виговський став дуже цінним кадром, зокрема, для Москви. Його розвинена мережа агентів мала критичне значення для московського уряду, бо являла собою невичерпне джерело інформації. Більше того, росіяни вважали Виговського більшим прихильником Москви, ніж Хмельницького. Про це говорять неодиначні випадки співпраці московських агентів всередині України із Виговським. У таких діях дослідники вбачають подвійну гру, бо по відношенню до Варшави ситуація була досить схожа.⁷⁴ І дійсно, джерела доводять, що певна частина польської еліти ставилася до Виговського як до більш прихильнішу людину до себе, ніж Хмельницького.⁷⁵ Таке розходження у діяльності та риториці гетьмана та генерального писаря пояснюється продуманим планом козаків. Він полягав у тому, щоб створити більш прихильний «імідж» генерального писаря, який би давав змогу краще зрозуміти плани Польщі та Московії. Ба більше, це, як потім стане зрозуміло, дає можливість розкрити агентурну мережу обох країн та загалом створити кращі дипломатичні умови для України. Єдність Хмельницького і Виговського та загальна узгодженість їхніх дій підтверджується джерелами. Так, у листопаді 1656 року мала місце ситуація, де російського посла Олексія Мисикова «до гетьмана не допустили..., і писар лист порвав сердитим чином».⁷⁶

Так чи інакше, по смерті Богдана Хмельницького почалися процесі, що мали негативні наслідки для становища української державності. В історіографії ці події увійшли в історію під назвою «Руїна». Центральним питанням серед козацтва постало рішення про наступного гетьмана. Загалом, деякі іноземні джерела, повідомляють про певний, цілком реальний, розкол всередині козацтва, говорячи про «існування трьох угруповань», що виступають за Виговського, Юрія Хмельницького чи полковника Лісницького.⁷⁷ Шведський посол Г. Веллінг описує приблизно ту ж ситуацію,

⁷⁴ Юрій Мицик. Іван Виговський – Київ: КМ Академія, 2004. – с.18-20.

⁷⁵ Документи об освободительной войне украинского народа – К. 1965. – с. 444

⁷⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3. СПб., с. 549

⁷⁷ Юрій Мицик. Іван Виговський – Київ: КМ Академія, 2004. – с. 36

кажучи про те, що напередодні смерті Хмельницького, Виговський затуагує рішення питань, «чекаючи смерті гетьмана».⁷⁸ Одразу після смерті Хмельницького відбулася таємна рада на якій були присутні представники генеральної старшини та особисто Виговський. Ця рада, скоріш за все, прийняла рішення про обрання Виговським гетьманом на три роки, до повноліття Юрія Хмельницького. У цьому контексті є дуже цікавим ставлення української церкви, яка теж серйозно впливала на рішення козацтва. Так, митрополит Діонісій Балабан однозначно став на бік Виговського, адже розумів, що відсутність самостійної української держави, майже автоматично буде означати підпорядкування Київської митрополії Москві. Здобувши гетьманську булаву, Іван Виговський продовжив політику Хмельницького, оформивши союз із Швецією у жовтні 1657 року. Але все ще залишалося питання із остаточним становленням Виговського як очільника Української держави, бо весь цей час титулувався гетьман лише як «чигиринський».⁷⁹ Тому, 21 жовтня 1657 року у Корсуні була скликана ще одна генеральна рада, яка остаточно обрала гетьманом Виговського. Але тут з'явилася ще одна проблема – на раду не було запрошено представників Запорізької Січі, через що у опозиції з'явився ще один привід до критики гетьмана. Повторна рада була скликана, але краще від цього не стало, перед Виговським постали проблеми розколу в українському суспільстві, які стали результатом необачної політики Хмельницького у минулому. Але не слід ідеалізувати Виговського у цій ситуації. Особливість полягає у тому, що й він не до кінця був готовий до такої ситуації. Так, джерела повідомляють, що Виговський вирішив розкопати скарб Хмельницького, через що вже Юрій Хмельницький мав певні претензії до новообраного гетьмана.⁸⁰ У цей момент представники опозиції, дуже вдало

⁷⁸ Юрій Мицик. Іван Виговський – Київ: КМ Академія, 2004. – С. 37

⁷⁹ Там само. С. 37

⁸⁰ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : [в 4 т.], Т. 3. Киев : В Университетской типографии, 1852. с. 224

для себе, зробили з Юрія Хмельницького такого собі вождя опозиції задля посилення свого становища.

Хай там як, але козацтво по смерті Богдана Хмельницького опинилося у скрутному становищі – як міжнародному, так і внутрішньому. Після Віленського перемир'я стає очевидним зрада російського царату інтересам козаків, через що росіяни починають сильніше обтяжувати населення України, особливо козацьке. Це можна зрозуміти зі скарги Івана Нечая російському царю, з якого виходить, що піддані російського царя «из домов насильством выгоняют, податей как от крестьян хотят..., грабят».⁸¹ У цьому контексті треба додати, що верхівка українського козацтва прагнула замінити польську шляхту не тільки в політичному, а й в економічному сенсі. Малося на увазі, що козацькій старшині для цього, потрібно закріпити за собою низку землеволодінь. Після підписання україно-російського союзу це і почало відбуватися – російський уряд видав указ, за яким значна кількість старшини отримала досить непогану кількість земель. Проте, старшина не мала повного контролю над цими землями. Володінням землі сильно знепокоювалося рядове козацтво, вбачаючи у цьому звичайну наживу. Принагідним є і такий факт: у серпні 1657 року Павло Тетеря, перебуваючи посольством у Москві, просив у росіян ще земель, жаліючись, що тими землями вони не «...владеют, опасаясь от войска запорожского».⁸² З цього випливає цікавий факт – внаслідок початку боротьби за вузькі інтереси незначної групи козацької старшини, остання, у свою чергу, почала поступово забувати про суть своєї боротьби. Іншими словами, козацька старшина в період Руїни перестає берегти найголовнішу цінність, що була здобута у період Хмельниччини – українську державу. Так своєрідна зміна ціннісних орієнтирів поглиблювала кризу, що зростала серед козацтва. Разом з тим, додавав масло у вогонь конфлікт із Запоріжжям, яке в цей час набирає певного антагонізму по

⁸¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб., с. 179

⁸² Яковлева Т.. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. с. 61

відношенню до Гетьманщини. Ще більше погіршувало становище у суспільстві розходження у питанні зовнішньополітичної орієнтації, що і дало стимул до розколу у право- та лівобережних полках. Можемо заключити, що становище Виговського є далеким до ідеального: гетьман отримав від Хмельницького державу, яка трималася чи не виключно завдяки останньому. Виговський, прийнявши булаву, не встиг хоч якось змінити внутрішньо- чи зовнішньополітичний курс країни, але опозиція вже виникла, маючи відносну підтримку серед рядового козацтва та пересічного населення. Лідерами опозиції стали полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Яків Барабаш. При цьому, слід зауважити, що поміж них, існували й інші лідери опозиції, такі як: Іван Безпалий, Іван Силка та Іван Іскра. Вони також виявляли гетьманські амбіції.⁸³ По суті, опозиція і гетьманська влада боролася за підтримку народних мас, яку, нажаль, Виговський програв. Гетьман не зміг змінити соціальну політику, яка б зумовила підтримку трудящих, замість того, гетьманський уряд займався вирішенням своїх економічних питань та зовнішньою політикою. Цим і скористалася опозиція, заручившись підтримкою населення, здебільшого, за допомогою популізму. Якщо розкривати питання проблемності опозиції, то вона полягає у нещирості та нереальності гасел, що вони використовують. Складно повірити у щирість того ж Барабаша, не знаючи нічого про його діяльність за часів Хмельниччини. Ба більше, вважаємо нереальним сценарій покращення становища українського населення за умови приходу опозиції до влади. Можемо зробити такий висновок через те, що опозиція виступала за союз із Росією, вважаючи його головним зовнішньополітичним орієнтиром. Складно собі уявити покращення економічних відносин у союзі із країною, де кріпацтво набагато тяжче, ніж у Річ Посполитій, і тим паче, ніж в Гетьманщині.⁸⁴ Але опозиція була невдоволеною не тільки через економічні питання. Як відомо із джерел, козаки закидали Виговському незаконність його гетьманування, його

⁸³ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. С. 39-40

⁸⁴ Там само. С. 40

походження, зносини з іншими країнами та заборону здійснювати походи на Крим. Як варіант вирішення проблеми, посла Барабаша пропонували росіянам змістити Виговського та обрати нового гетьмана.⁸⁵ Втручання росіян вважалося Виговським гіпотетичним, і він до кінця не полишав надії на мирне вирішення ситуації. Більше того, у своїх перших перемовинах із Москвою, гетьман одразу пішов на поступки, поміж всього, обіцяючи розірвати союз із Швецією та організувати похід на Крим. У відповідь Виговський очікував припинення підтримки опозиції та арешт посольства заколотників. Москва в чомусь пішла на зустріч, визнала Виговського гетьманом, але свої втручання в українські справи лише посилила. В результаті, козацький уряд на чолі із Виговським починає процес заключення нового союзу, на цей раз, – із Польщею.⁸⁶

Російсько-українська війна та громадянське протистояння, що відбувалося паралельно, серйозно вплинуло на розвиток українського суспільства. Загалом, відмітимо, що травень-серпень 1658 року характеризувався дуже жорстокою політичною боротьбою. За її результатами Виговський покарав повстанців та зробив кроки по зміцненню України на міжнародній арені. Так, Виговський запевнив російського посла Апухтіна у бажанні йти на Варшаву, одночасно маючи переговори із Польщею, де піднімалося питання про новий україно-молдавський договір.⁸⁷ При цьому варто відмітити, повстанці, що почали свій наступ після розгрому Пушкаря, особливо і не приховували те, що наступають «по приказу царському».⁸⁸ Розуміння цього, ставило перед Виговським вибором: або слідкувати за фактичним поглинанням України Москвою, або намагатися боротися за суверенітет України. Гетьман обрав другий варіант, для чого йому неабияк було потрібно відновити свої відносини із Польщею та Кримом. Серпень-вересень 1658 року був витрачений саме на ці процеси. Тому вже 18 вересня

⁸⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб., с. 191-194

⁸⁶ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. С. 41

⁸⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб., с. 242-246

⁸⁸ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 43

того ж року можемо бачити підписаний між Україною та Польщею Гадяцький договір, що став новою віхою у україно-польських відносинах.⁸⁹ Цей договір фактично денонсував Березневі статті 1654 року. Паралельно, Іван Виговський не полишав надію на можливі відносини із Австрією та Туреччиною.⁹⁰ Якщо казати про сам договір, то треба визнати, що той варіант, який і був підписаний вперше – є більш виваженим та чітким, аніж договір, підписаний із росіянами. У ньому чітко прослідковується хід західноєвропейської політичної думки, намагання вирішити питання у справедливий спосіб. Більше того, Гадяцький договір у цьому варіанті міг би вирішити питання із Москвою, бо у тій формі конфедерації, залишалося місце і для Москви.⁹¹ Але цьому не судилося стати – польський сейм відмовився ратифікувати варіант договору, що був підписаний у Гадячі, прийнявши значну кількість обмежень. Тут слід відмітити, Виговський припустився певної помилки, почавши процес примирення із Польщею, – українське населення досить болісно сприйняло цей факт. Ба більше, приблизно такої ж думки були українські низи і по відношенню до Кримського ханства. Бажання Виговського вирішити питання зовнішньої політики, тим не менш, не зняло соціальної напруги, чим і скористалася опозиція.⁹² Більше того, рядове козацтво на фоні усіх цих подій дуже гостро відреагувало на новину про отримання Виговськими значних землеволодінь.⁹³ До речі, підписання Гадяцького договору неабияк схвилювало Москву, що призвело до певних поступок з її боку. Але початок нової кампанії у громадянській війни та її переростання у війну з Росією, нівелювало ці поступки. Загалом, діяльність російської армії на території України супроводжувалося неабиякою жорстокістю по відношенню до українського населення. Джерела повідомляють, що російська армія «все мечем і вогнем розоряють, церкви Божі палять і монастирі...».⁹⁴ Характерно,

⁸⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб., с. 252-253

⁹⁰ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. К.: Інститут історії України, 2001. с. 251.

⁹¹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ, 1909, Т. 89. Львів, 1909. с. 56

⁹² Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 45

⁹³ Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. Острог, Варшава, Москва. 1999. С. 149-155

⁹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 4. СПб., с. 197

що опозиція, яка воює на боці Росії, паралельно оголошує себе представниками влади. Так, С. Довгань оголосив себе миргородським полковником, І. Іскра – наказним сотником, Іван Безпалій – кошовим отаманом.⁹⁵ Аналізуючи діяльність російської армії не можна не відмітити, що місцеве населення гостро реагувало на політику окупанта, що мала місце на зайнятих москалями територіях. Так, полковник Гуляницький дорікав росіянам, що вони посилають на козаків їхні війська, спаливши багато поселень. Підсумував полковник тим, що росіяни чинять не як християни, «що краще під бусурманом турком і жидом, краще бути у турка, аніж у москаля». Характерно, що самі росіяни, відповіли полковнику, що «ратні люди ніде не наступають», відмовивши визнавати дорікання полковника.⁹⁶ Цікаво, що прогетманські сили відповідали дзеркально – мстилися та репресували представників опозиції та промосковських сил.

Перемога гетьманських сил під Конотопом посилила розбрат у козацькому стані. Росіяни майстерно користувалися цим, посилюючи тиск на Виговського. Так, запорожці на чолі із Іваном Сірко були використані для рейду на Крим, що зумовило вихід хана з бойових дій. Паралельно, опозиційна до Виговського козацька старшина організувала повстання у тилу гетьманських сил. На чолі цього руху стояв Юрій Хмельницький, але фактичне управління здійснювали Я. Сомко, І. Сірко, Т. Цицюра та В. Золотаренко. Вважається, що така ситуація виникла якраз для недопущення повного провалу Росії у цій війни та створення дестабілізації в Україні.⁹⁷ Розпочавши повстання, опозиція почала різанину – лише з полку Івана Груши було вбито 12 хоругв разом із сім'ями.⁹⁸ Розуміючи своє становище, Іван Виговський вирішив не звертатися до військової допомоги татар чи турків, хоч така можливість і була. Гетьман розумів, що підключення ще однієї сторони у цей конфлікт на краще нічого не змінить, нарікаючи на страждання ще більше

⁹⁵ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 46

⁹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб., с. 265

⁹⁷ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 50-51

⁹⁸ Там само. С. 51

людей. Іван Виговський скликав козацьку раду, на якій і була вирішена його та доля української держави. За результатами перших переговорів, Виговський погодився скласти свої повноваження, за умови гарантії збереження Гадяцького договору та особистої безпеки його жінки. 20 вересня 1659 року на р. Росава була проведена козацька рада, на якій було обрано нового гетьмана – Юрія Хмельницького. Скоріш за все, це була «чорна» рада, у якій, здебільшого, брали участь рядові козаки. Ба більше, прихильників Івана Виговського було вирішено не слухати, а деяких із них було забито.⁹⁹ Після перемоги опозиції над Виговським, остання, не без допомоги Москви, розпочала масові репресії проти прихильників та родичів Виговського.¹⁰⁰ Юрій Хмельницький виявився слабким гетьманом, що було вигідно обом сторонам – і Москві, і Варшаві. Козацька старшина, що переймалася за безпеку та цілісність своїх маєностей також була в плюсі, – вимінявши частину суверенітету та покору на землеволодіння та привілеї. Вже після підписання Переяславського договору відцентрові тенденції почали вдаватися в ознаки: Хмельницький залишався гетьманом, але на лівому березі фактична влада була у його дядька – Я. Сомка, який займав промосковську орієнтацію. Характерно, що сам Виговський не полишав надій на відновлення незалежності козацької держави. Зокрема, колишній гетьман підбурював пропольське оточення Юрія Хмельницького «активізувати свої зусилля в боротьбі за політичне лідерство у Війську».¹⁰¹ Ба більше, так само Іван Виговський намагався знайти інші зовнішньополітичні варіанти, аби забезпечити незалежність української держави. Це, несподівано, і погубило гетьмана. Після невдалого походу поляків на Лівобережжя, Іван Виговський був звинувачений у державній зраді. І дійсно, джерела називають Виговського «мотором всіх пишних бунтів в Україні...».¹⁰²

⁹⁹ Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 52

¹⁰⁰ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654-1665. К.: Інститут історії України, 2001. с. 220

¹⁰¹ Там само. С. 321

¹⁰² Юрій Мицик. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. с. 56

Підводячи підсумок, треба сказати, що Іван Виговський, маючи не дуже великий строк правління, став одним із найуспішніших державників того часу. Фактично, гетьманом було створено кілька дуже важливих інституцій без яких, діяльність козацтва могла виглядати зовсім по-іншому. Але, при цьому, період гетьманування Виговського збігся із періодом найбільшого розбрату «козацької партії». Це, в чомусь, і визначило його політику – жорстоку, іноді помилкову, але центром якої була незалежність української держави. Прийняття Виговським Гадяцького трактату будемо вважати за найголовніший внесок гетьмана в час його правління. Його основна цінність полягає у тому, що хоч офіційного визнання дійсності документу не було, але гетьманський уряд зафіксував у ньому центральні цінності козацької старшини того періоду. У цьому можна переконатися, розглядаючи діяльність наступних гетьманів – Петра Дорошенка та Івана Мазепи. Більш детально про це буде далі, але скажемо, що пункти Гадяцького трактату вважаються основою політики названих вище гетьманів.¹⁰³ Але, зрозуміло, що ми не можемо сказати, що Гадяцький договір у повній мірі відображав козацькі ідеали. Так, пункти про створення українського варіанту шляхти та зміна порядку обрання гетьмана – одні з небагатьох аспектів договору, які критикувалися частиною козацького суспільства, здебільшого, рядовим козацтвом.¹⁰⁴ Тим не менш, зафіксуємо, що діяльність Івана Виговського була направлена на створення та визнання незалежної держави, у той час як першочерговим питанням, яким опікувався Богдан Хмельницький було «підтвердження звичаєвого права та власних індивідуальних вольностей».¹⁰⁵

3.2. Гетьманування Петра Дорошенка як період в еволюції поглядів українського козацтва.

Тут, слід почати аналіз становлення гетьмана як в майбутньому відомого козака, тому почнімо це з початку служби Дорошенка в козацькому війську.

¹⁰³ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 93

¹⁰⁴ Там само. С. 101-102

¹⁰⁵ Там само. С. 104

Петро починав свою службу у віці 14-15 років у реєстровому війську, але, скоріш за все, втік разом із Хмельницьким до Запоріжжя у 1647 році. За літописом Самійла Величка, Дорошенко починає служити Хмельницькому як «конюший» або «старший слуга». При цьому обидві згадки є досить спірними. Якщо перша викликає сумнів у тому, що нам відомо ще й про те, що конюшим Хмельницького був І. Славковський, що й повідомляє В. Шевчук¹⁰⁶, то друга існує лише в інтерпретації історика Дмитра Дорошенка.¹⁰⁷ Але тим не менш, інтерпретація джерел істориками однакове у тому, що вони приходять до висновку, що Дорошенко почав набиратися необхідних вмінь та досвіду саме за протегування Б. Хмельницького. Тим паче, це підтверджується реєстром 1649 року, де Дорошенко позначається як «Писар Гарматний».¹⁰⁸ На нашу думку, факт взяття Хмельницьким Петра Дорошенка «під своє крило», стало одним з найважливіших моментів життя майбутнього гетьмана. Це виявляється не тільки у тому, що Петро, таким чином, мав змогу набиратися військового досвіду, а й тому, що його постійне знаходження навколо Богдана могло позитивно сказатися на становленні моральних та політичних засад Петра. Тобто, можемо в якомусь сенсі казати про перехід та подальше переосмислення ідеологічних засад оточення Хмельницького майбутнім гетьманом України – П. Дорошенко. Тим паче, якщо не про факт близькості, то хоча б факт того, що Дорошенко розділяв погляди Хмельницького, може опосередковано говорити довіра Богдана до молодого та енергійного козака, в якого, скоріш за все, гетьман вірив. Це має велике значення, бо у контексті підготовки Хмельницьким повстання у 1647 р., він дуже обачно приділяв увагу тому, кого до себе наближати.

Можемо визначити, що політичні погляди Дорошенка формувалися на принципах, що були популярними серед козаків у 20-30-ті роки XVII ст. Наприклад, точно можемо сказати, що ці принципи мали відносно анти-

¹⁰⁶ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.1 с. 35

¹⁰⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С 30.

¹⁰⁸ Бодянский О. Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. М., 1875

польський характер, через прийняття Куруківської угоди 1625 року. Як ми побачимо далі, із прийняттям цього договору, у козаків сформувалося неприйняття поляків на території України. Щонайменше, це стосувалося саме польського війська, тому не є дивним, що у 1630 році козаки «...почали властно наказувати жовнірам вашої кор. милости, щоб 8 своїх становищ уступали ся за Білу Церкву»¹⁰⁹. Схожу ситуацію передають російські воєводи О. Литвинов-Мосальський та І. Уваров, переповідаючи, що козаки у жовтні 1632 року на Корсунській раді вирішили «за свою веру стоять по Днепр», не впускаючи сюди поляків.¹¹⁰ Тобто, можемо затвердити, що українська політична культура козацтва почала формувати «незалежницький» характер, чітко розмежовуючи поляків та українців. Ба більше, можна сказати, що цей процес зароджується конкретно на основі Куруківської угоди, яка посилила віру козаків у те, що Україна – це «регіон власного проживання у межах Польщі, що має управлятися козацькою адміністрацією...».¹¹¹ Тому, не є чимось неймовірним, що погляди Дорошенка могли формуватися як раз-таки на фоні подібних думок. Тим паче, що вони дійсно були поширені серед козацької еліти, зокрема часів Хмельницького, що й було продемонстроване в минулих розділах.

З 1647 по 1653 рр. Петро Дорошенко продовжує підніматися та опускатися по кар'єрній драбині: то займаючи пост сотник Чернігівського полку, то переходячи на посаду гарматного писаря вже Чигиринського полку.^{112 113} На своїй останній посаді Дорошенко протримався не довго, і, скоріш за все, увесь 1651 р. продовжив виконувати функції Чернігівського сотника, досить сумно зустрівши битву під Ріпками. До 1653 року, Петро, скоріш за все, будучи наближеним до ставки гетьмана, почав виконувати суто

¹⁰⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк. 1956. Т. 8. Ч. 1. С. 73

¹¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 129.

¹¹¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 66

¹¹² Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Український історичний журнал. 2001. № 1. с. 146

¹¹³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ. Наукова думка. 1995. С. 27

політичні доручення Хмельницького. Зокрема, джерела підтверджують факт того, що гетьман відправив Дорошенка з Животова до Маньківки, задля забезпечення проїду турецького посла у грудні 1653 року, одразу після Жванецької кампанії. У той же момент, він зустрівся із російськими послами Р. Стрешневським та М. Бредіхіним, надавши їм 17 козаків зі своєї охорони.¹¹⁴ Після певного розчарування у політиці Московії протягом 1656-1657 рр., починає впроваджуватися нова зовнішня політика гетьмана, тому новими орієнтирами в ній становиться Швеція. Саме тому Дорошенка відправляють до Карла X, куди йому перешкоджають шлях поляки.¹¹⁵

Відповідно, це були останні дії Богдана Хмельницького, після яких ми можемо підвести межу під умовно першим «етапом» становлення Дорошенка як особистості та його ціннісних орієнтирів. Безперечно, Б. Хмельницький мав дуже великий вплив на становлення Петра як козака та сповідника його ідей. Як було показано вище, Хмельницький сильно довіряв Дорошенку, що й можна побачити у дуже стрімкому кар'єрному зрості Петра зі звичайного козака до одного з найдовіреніших осіб гетьмана. Причини такої довіри полягали не тільки у знатності роду Дорошенків, а й особистих якостей Петра. При цьому, слід зазначити, що у входженні Петра Дорошенка до близького кола гетьмана може пояснюватися, наприклад, у його намаганні зробити свого роду «клан». Цей «клан» повинен був стати опорою монархічно-династичної держави Богдана Хмельницького, та складався із споріднених кровно та особистісно людей. Це не усі аспекти такого споріднення, бо Хмельницький не міг собі дозволити об'єднати довірених осіб навколо себе лише класичними варіантами – шлюбом або кров'ю, тому у хід йшли і обряди, і навіть геральдика.¹¹⁶ Поміж достатньої наближеності Дорошенка до Хмельницького у кар'єрному та політичному плані, є припущення про те, що Петро, одружившись удруге із Єфросинією з роду Яненків-Хмельницьких, став

¹¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. С. 387.

¹¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 3. СПб., 1861. с. 572

¹¹⁶ Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? Україна в минулому: зб. стат. Київ; Львів. Вип. 2. 1992. С. 90-91.

фактично наближений до «клану» гетьмана. У такому випадку, призначення Дорошенка полковником, виглядає як логічний хід у розвитку такого клану.¹¹⁷ Тому, яка висновок, можемо сказати, про важливість періоду правління Хмельницького для становлення постаті П. Дорошенка та його ціннісних орієнтирів. Гетьман став для нього важливим джерелом розвитку «козацької ідеї» і фактично «підняв» Петра до досить важливих позицій в гетьманському оточенні.

Вже у часи Руїни, майбутній гетьман продемонструє витримку, політичний хист та буде намагатися робити такі дії, що відповідали б інтересам українського козацтва. Петро Дорошенко, одразу після обрання гетьманом І. Виговського прийняв його владу та продовжував коритися його наказам, перш за все, задля стабілізації становища в Україні. Саме тому, перший час гетьманування Виговського, прилуцький полковник П. Дорошенко підтримував дії новобраного гетьмана. Про це свідчить ситуація на Корсунській раді 22 жовтня 1657 року, де гетьманський курс підтримали усі, включно із Дорошенко, окрім І. Богуна, М. Зеленського та третього неназваного полковника.¹¹⁸ Одразу після цього, Виговський наказав Дорошенкові та ніжинському полковнику Гуляницькому перехопити посланців-заколотників з Запоріжжя до Москви.¹¹⁹ Це доводить прихильність Дорошенка до сильної гетьманської влади, задля запобігання нестабільності всередині козацької держави. Загалом, будемо казати про те, що Дорошенко розумів увесь характер та проблематику бунтівного Запоріжжя, хоч і підтримуючи продовження служіння царській владі. Зимою 1658 року, з'являються чутки про те, що «прилуцький та миргородський полковники збунтувалися», які й переповідає дипломат Станіслав Беневський, який у той же час вів переговори із Виговським.¹²⁰ При цьому, автор повідомляє, що така

¹¹⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 83-84.

¹¹⁸ Костомаров, Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров. Санкт-Петербург : Лань, 2017. с. 14.

¹¹⁹ Акты ЮЗР. Т.4 с. 70

¹²⁰ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1898. Т. 3. С. 282

критика не могла бути не поміченою гетьманом, і обидва полковники нібито рятувалися втечею. Скоріш за все, ці чутки пішли через необачні вирази або критику політики Виговського, які, не виключено, мали місце у стані Дорошенка. Але до конкретних дій або змін це не дійшло. Характерно, свою вірність московському цареві, Дорошенко довів під час зустрічі із послом Москви Б. Хитровим, зазначивши, що полковник «на государьевское здоровье Бога молил...».¹²¹

Неймовірно важливим показником політичних та моральних якостей Дорошенка служили події весни 1658 року, коли заколотники на чолі М. Пушкаря та Я. Барабаша перейшли до збройного виступу. Виговський, будучи легітимним гетьманом, одразу вирушив у бій, задля приборкання повстанців силою. У той час, Петро, не поспішав із радикальними діями, які зовсім не відповідали його «моральному компасу» та баченням ситуації. Зокрема, можемо сказати, що прилуцький полковник був тією людиною, яка намагалася усіляко вирішити питання саме шляхом політичного та мирного порозуміння. Дуже важливим аспектом у цьому була позиція з приводу недопущення татар у міжусобицю в Україні (скоріш за все, полковник не хотів допустити поповнення татарами ясиру за рахунок українського села). При цьому треба розуміти, що ставлення до самих повстанців у Дорошенка було також досить негативним, бо не слід забувати, що він – представник старого козацького роду і вихованець Хмельницького, який подібні історії рубив під корінь. Комплекс цих моментів і формував діяльність полковника під час повстання Пушкаря і Барабаша, а саме «обхідливість» Дорошенка у прийнятті рішень. Зокрема, можемо позначити те, що він не спішив вести своє військо у бій, а навіть коли й брав в них участь, то максимально людяно. Так, наявні факти про діяльність Дорошенка у Лубнах, де його «полки проšli сильно сквозь город...», але «мещан не секли», таким чином, зберігши тисячі життів.¹²² Такої ж політики, наприклад, не проводив гетьман Виговський, жорстоко вбивавши людей у

¹²¹ Акты ЮЗР. Т.4 с. 102

¹²² Акты ЮЗР. Т.4 с. 126-127

Полтаві та дозволивши татарам брати українців в ясир.¹²³ Подальші події розвиваються досить стрімко: росіяни під проводом князя Ромодановського, увійшовши до України, «многих людей побивают и всякое разоренье и грабеж чинят...».¹²⁴ Незважаючи на м'яку політику Дорошенка, навіть він підпадає під цей гвалт. Зокрема, люди Барабаша 14 липня 1658 року пограбували володіння прилуцького полковника.¹²⁵ Приблизно у той же час, прибувши до Прилук, росіяни самовільно призначають полковником росіянина Якова Воронченка та присуджують до страти декількох гетьманських сотників.¹²⁶ Ці події дуже розізлили Дорошенка, що той, взявши участь у Чигиринській раді підтримав рішення про початок військових дій проти Росії, що характерно, разом із кримським ханом.¹²⁷

Разом із приходом до влади Ю. Хмельницького, Дорошенко зумів збільшити рамки свого політичного впливу у Гетьманщині. Саме гетьманування Юрія Хмельницького стало важливим для Петра кроком у зростанні його ролі в державотворчих процесах України. Одним із перших важливих аспектів діяльності Дорошенка при Хмельницькому, у яких можемо проаналізувати його погляди є проект договору у Жердевій Долині. Дорошенко мало того, що був головою посольства до Росії із цим договором, а й ще, скоріш за все, брав безпосередню участь у його розробці. У договорі йшла мова про практичне зведення нанівець влади Москви в Україні та обов'язкову присягу росіян у дотриманні умов угоди.¹²⁸ Тобто Дорошенко розумів усю важливість недопущення повної влади росіян над Україною, добиваючись перетворення взаємовідносин країн до більш рівноправних. Так, в результаті Москва відмовилась від цього договору, але як демонстрація поглядів козацтва на російсько-українські відносини, цей проект є дуже

¹²³ Акты ЮЗР. Т.15. С. 181

¹²⁴ Акты ЮЗР. Т.4 с. 189

¹²⁵ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658—1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 177

¹²⁶ Акты ЮЗР. Т.4 с. 149

¹²⁷ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658—1659 рр... 2003. С. 178

¹²⁸ Акты ЮЗР. Т.4 с. 255-257

цікавим. Наступне рішення Ю. Хмельницького виявилось дуже сумнівним. Скориставшись слабкістю гетьманського становища, росіяни обманом та фальсифікаціями, нав'язали Україні Переяславські угоди, які дуже сильно зменшували її автономію. Маючи і так величезну проблему із легітимністю (до цього гетьман втратив довіру 7 полковників та 3 старшин), гетьман зробив собі гірше, давши привід розчаруватися у своїх якостях. Більша частина старшинства була незадоволена нововведеннями Переяславської ради, тому козаки вирішили направити своє посольство, аби домовитися із росіянами про прийняття Жердівських статей. У це посольство увійшов і сам Петро Дорошенко. Але домовитися не вийшло – цар відмовився приймати проект козаків, аргументувавши це тим, що Переяславські статті вже прийняті, а найголовнішим в Україні він все одно сприймає саме Хмельницького.¹²⁹

Визнання Дорошенка за гетьмана Правобережжя було досить важливою подією, але в загальному контексті, це було лише половиною справи. Чимось становище гетьмана нагадувало ситуацію часів Богдана Хмельницького, коли певна частина старшини відчували певну свободу, «відбиваючись» від влади гетьмана. То й зрозуміло, бо процес розколу Гетьманщини лише посилювався із часом. Річ у тому, що певна частина Правобережжя фактично не контролювалися гетьманом, а тутешні полковники та старшини, не визнавали влади Дорошенка. Це було спричинено, як ми вже казали, загальною деградацією козацтва і його переходу на охлократичні, анархістські «рейки». Тому, одну частину Правобережжя контролював овруцький полковник Децик, іншу – Василь Дрозденко. Це не давало можливості гетьману одразу взятися за виконання своєї найголовнішої цілі – об'єднання Гетьманщини, спочатку, треба було розібратися із заколотниками всередині Правобережжя. Тут, можемо споглядати певну зміну у поглядах Петра – відтепер він не намагається політичними кроками вирішувати питання своєї влади, одразу переходячи у наступ проти Децика та Дрозденка. Також, можемо сказати, що

¹²⁹ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 7

Дорошенко передивився своє ставлення на рахунок татар, використовуючи їх, як частину свого війська, хоч і не без проблем для українського населення. Так, повідомляється про дуже невчасний, і не менш жорстокий похід татар за ясиром, територіями Подільського та Брацлавського воєводств.¹³⁰ У середині жовтня 1665 року, військо Дрозденка після виснажливої осади, все ж таки перейшло на бік Дорошенка, визнавши його владу.¹³¹ Про це майже одразу дізнався і Децик, який дуже злякався своєї долі у разі поразки. Тому, майже одразу відійшов до Києва, де переховувався до свого арешту у листопаді. Після цього, Децик опинився у скрутному положенні – російський цар присудив його до заслання у Сибір.¹³² Впродовж осені 1665 року, Дорошенко за допомогою поляків і татар поширив свою владу на усю територію Правобережжя. Після перемоги над Дроздом, Дорошенком був написаний дуже цікавий лист, який був адресований Полтавському полку. У ньому можна підмітити дуже цікаві обороти та звернення, які характеризують ціннісні орієнтири гетьмана. Зокрема, гетьман закликає козаків до «цілісності війська Запорозького», досягти «спокій в оплаканій вітчизні», не забуваючи щиро назвати старшину своїми «братами». Також гетьман навів своє ставлення до Москви, попереджаючи про «ненадійність московської допомоги».¹³³ Продовжуючи тему міжнародних відносин, Дорошенко досить серйозно над цим замислювався, бо інакше не можна пояснити його намагання не загострювати відносини із Кримом та Польщею. Наприклад, Петро переконував короля у своїй відданості та намагався усіляко «поширити» панування Польщі за рахунок Запоріжжя, про що писав у своєму листі. Але при цьому, Дорошенко не забував про український контекст, переконуючи поляків у поступках козакам в економічному плані.¹³⁴ Загалом, будемо казати, що намагання гетьмана поліпшити відносини із Польщею не переходили

¹³⁰ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 27

¹³¹ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 38

¹³² Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 66.

¹³³ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 50-51.

¹³⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 59

певної межі. Паралельно із цим, Дорошенко ніколи не забував про права українців, постійно нагадуючи про недопущення їх порушення. Ба більше, основна сутність таких листів полягала у намаганнях гетьмана Петра усіляко обмежити присутність та вплив Речі Посполитої в Україні. Дуже цікавими у той час бачилися відносини осі Запоріжжя-Гетьманат-Крим, які також турбували гетьмана. Перш за все, це відбувалося тому, що від нападів січовиків залежали відносини із ханом, який за рахунок Дорошенка намагався вирішити це питання. В принципі, це був взаємовигідний союз, бо хан на постійній основі намагався впевнити короля легітимізувати владу Петра, хоч від цього і страждало Запоріжжя. Так, кримський хан просив Дорошенка «послати 200-300 козаків до Кайдасина, щоби запобігти появі тут запорожців».¹³⁵ Про погане становище на території Правобережжя впродовж усього 1665 року Петро Дорошенко повідомляє наприкінці року у своєму листі до короля. Серед основних моментів, які турбують гетьмана можемо бачити вже викладені вище речі: присутність польського війська, яке не дає спокою населенню Гетьманату; скрутне економічне становище; підтвердження козацьких вольностей. Але серед нових аспектів, які тривожать гетьмана можемо побачити його занепокоєння арештом митрополита Тукальського та інших представників української еліти, у тому числі, Ю. Хмельницького. Як можемо бачити, Дорошенко дуже сильно опікувався основними проблемами, які турбували не тільки його особисто, а й усе козацтво загалом. Гетьмана настільки сильно турбували ці проблеми, що, чи то для посилення психологічного ефекту у листі до короля, чи то від всього серця, Петро каже, що «мусить рад-не-рад залишатися до часу невільником тої функції...».¹³⁶

Але все одно, специфіка тодішньої ситуації на території Правобережжя, зокрема, гуманітарна та демографічна катастрофа, потребувала рішучих дій від гетьмана. Таке становище було викликано, перш за все, постійними

¹³⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 121

¹³⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 61

військовими діями, які не давали можливість ані розвивати господарство, ані нормально жити. Постійні грабунки, зокрема, з боку татар та поляків, призводили до голоду та постійним зникненням населення. У той же час, українці масово тікали з правого берега на Лівобережжя, намагаючись врятуватися від злиднів, про що й повідомляють джерела.¹³⁷ Дорошенко, намагаючись врятувати становище, на постійній основі скорочує продовольчі поставки до Польщі, відмовляється від стягнення податків на користь останньої.¹³⁸ У зовнішньополітичному відношенні, Дорошенко намагався усіляко підтримувати зносини з вже відомими сторонами – Польщею, Туреччиною та Кримом. Але, при цьому, виходячи з власних інтересів, зайнявши більш нейтральну позицію. Так, внаслідок зміни турками влади у Ханстві, Дорошенко намагався уникнути надання допомоги ханові, щоб не погіршувати відносини із Стамбулом та Варшавою, бо вони мали свої інтереси в цьому регіоні. Прихильність Криму потрібна була гетьману для того, щоб забезпечити військову допомогу від них, тому у травні 1665 року, Петро відправляє до новообраного протурецького хана своє посольство, яке повинно було б показати лояльність козаків. Таким чином, це дозволяло гетьманові відкрити можливість до наступу на Лівобережжя та об'єднання України під своєю владою.¹³⁹ Перші спроби такого наступу виявилися невдалими – поляки, разом із деякими козацькими полковниками, наприклад, подільським, поставилися до розпорядження гетьмана про підготовку до наступу дуже пасивно. Росіяни скористалися цим, і наступили на Білу Церкву, не маючи ніякого успіху. Паралельно із цим, вкрай негативні тенденції прослідковуються у україно-польських відносинах – король відмовляє приймати скарги, що були описані в «Інструкції» вище, при цьому, не визнаючи влади Дорошенка. Ба більше, починають розходитися чутки про те, що поляки хочуть поставити П. Тетерю на пост гетьмана. Про ставлення

¹³⁷ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 107

¹³⁸ Там само. С. 112-118

¹³⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с.

козаків до цієї ситуації дуже яскраво написав Ф. Кобилецький: «...якщо не буде підтвердження Дорошенка на булаву, то буде погано... Борони Боже, тут згадати про Тетерю, ось так його тут люблять...».¹⁴⁰

Нове загострення війни відбулося у вересні, коли Дорошенко все ж зміг вмовити татар, прийти до нього, аби розпочати похід проти Лівобережжя. З іншого боку, тут збіглися велика купа факторів, зокрема, всередині самого Криму. Так, можемо сказати, що татари на той момент були і самі не проти зробити похід на території Брюховецького, бо за цей рахунок можна непогано так наживитись. Разом з тим, замирення Росії та Польщі в плани ханства так само не входили, тому ескалація конфлікту на основі міжусобиці козацтва, виглядала заманливо. Скоріш за все, це розумів і сам гетьман, тим паче, у цьому контексті, інтереси козаків і татар тут збігалися. При цьому у переписці із польськими представниками, Дорошенко продовжував виказувати лояльність, хоч і кажучи про те, що він «мусить так станцювати, як йому заграють», маючи на увазі невідворотну участь козаків у поході на Лівобережжя пліч-о-пліч із татарами. Але, при цьому, характерним моментом є те, що в усіх листах такого характеру, гетьман постійно просить «виразний... королівський наказ», таким чином, не відмовляючись від служіння королю.¹⁴¹ Ба більше, в одному із листів, гетьман «заваблює» поляків доєднатися через Білу Церкву, бо «...там не так знищений край...».¹⁴² В кінці кінців, можемо спостерігати тенденцію на зближення козаків із Кримом, у той час як відносини із Польщею починають все сильніше погіршуватися. Про причини цього ми вже сказали неодноразово вище. Але можемо додати ще один момент, про який повідомляли поляки у той час. Так, М. Жебровський переказував Я. Стахорському наступну ситуацію: «...панове поляки чинять незносні кривди і перешкоди у вибранні хліба...», залишаючи козаків,

¹⁴⁰ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 136

¹⁴¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 95-97

¹⁴² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 96

«дожидуючи... голодної смерті...».¹⁴³ Підтверджували польські воєначальники і ситуацію з приводу зближення українців із Кримом, побоюючись, «аби розлючені зневагою і зловживанням козаки не захотіли укласти союз з татарами «на нашу згубу»».¹⁴⁴ При цьому, треба віддати Дорошенкові належне –, незважаючи на тенденцію до погіршення відносин із Польщею, він не відходив від принципів лояльності та поваги до останньої. Іноді, це робилося навіть на зло до самого гетьмана. Так, Стахорський повідомляв про те, що побоюється, щоб невдоволені польським військом люди, не вбили «і самого гетьмана».¹⁴⁵ Тобто, тут не можна звинуватити гетьмана у прихильності до якоїсь окремої сторони. Він усюди намагався проводити якомога обережну політику, не пориваючи відносин так само із Польщею, при цьому, тримаючи Крим «на короткому повідці». При цьому бажання перейти до взаємовідносин із Кримом проглядалося не тільки у думках Дорошенка, а й старшинського, можливо навіть рядового, козацтва. На раді 5 жовтня 1666 року, за даними Жебровського, мала місце така розмова: «...волимо бути під турчином..., і не будемо терпіти такого утиску як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають».¹⁴⁶ В результаті, ця рада закінчилась укладанням союзу із Кримським ханством, аби «бути з кримським ханом в мирі і разом ходити на В. Г. в Малоросійські й Українні міста війною...».¹⁴⁷ Разом з тим, не можемо сказати, що союз міг мати антипольський характер, навпаки, визнаючи зверхність Польщі над Гетьманатом.

Для того, щоб задобрити та «оплатити» військо Кримського ханства, Дорошенко був вимушений дозволити татарам спустошити території Поділля, Полісся, Волині та Галичини. Хоч ці території й перебували за рамками

¹⁴³ Там само. С. 98

¹⁴⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 152

¹⁴⁵ Там само. С. 152

¹⁴⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 99

¹⁴⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 153

політичного контролю гетьмана, але, як було продемонстровано вище, вважалося невід'ємною частиною України, такою собі «програмою максимум» для козаків у відношенні територіальних претензій до Польщі. Разом з тим, специфіка козацьких цінностей, серед яких, боротьба із невірними та захист православного населення, не давали політичних балів гетьману. Зокрема, це стосувалося представників січового козацтва, які критикували Дорошенка за співпрацю із Кримом та Стамбулом. Серед них, особливо виділявся кошовий отаман Іван Сірко, який вже з осені 1666 року, очолює походи на Крим. Аналізуючи цю ситуацію, поляки вирішили скористатися цим, і відправили посольство до січовиків, де нагадали їм, що лише під управлінням Польщі вони «...зможуть мати вольностей...». Разом з тим, існують дані, що Сірко, відправившись до Львова, повідомив Я. Собесьькому, що не визнає П. Дорошенка за гетьмана.¹⁴⁸

Ситуація із Запоріжжям також набирає оберти. З одного боку, січовики не сприймають про-кримську політику а ні Правобережжя, а ні Росії, вбиваючи Мегмеда-агу – кримського посланця, який повертався з російсько-кримських перемовин. Разом з вбивством кримчанина, запорожці взяли у заручники російського посланця стольника Єфима Ладиженського.¹⁴⁹ Разом з тим, умовно провалилися і намагання Дорошенка заручитися підтримкою січовиків. Впродовж квітня-травня посланці Дорошенка перебували на Січі, аби запевнити козаків Сірка, «щоб козаки з ним Дорошенком були за одно», і відверто кажучи про недопустимість походів на Крим.¹⁵⁰ Про умовність провалу замирення із Січчю кажемо тому, що не усе низове козацтво було єдиним у невизнанні Дорошенка та його політики. Так, певна група січовиків була не проти порозуміння із Дорошенком, навіть у контексті замирення із кримчанами. Так, «від усього Запоріжжя» присягу на вірність Чигирину склали козак Ушула з 30 соратниками, у той час як від гетьмана, присягу на

¹⁴⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 160-161

¹⁴⁹ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 179-180.

¹⁵⁰ Там само. С. 184-185

вірність Запоріжжю, поїхав складати Семен Бут.¹⁵¹ Довершити взаємопорозуміння із Січчю не вдалося, бо в результаті міжособної боротьби, очільника Січі Івана Рога було скинуто, а замість нього обрано Остапа Васютенка, який мав дещо інші наміри. Разом з цим, хтось із запорожців вбив згадане вище посольство Росії на Січі, що викликало обурення на Лівобережжі та Росії. Побоюючись реакції на вбивство, запорожці одразу надсилають листи Брюховецькому, пояснюючи вбивство послів, перш за все, тим, що «...люди великі біди від них (великоросіян) терплять». Разом з тим, козаки жалілися на те, що «...великий государь взяв братское желательство с королем польским...».¹⁵² Особливо сильне протистояння продемонструвала січова рада 5 червня, на яку прибув посланець Лівобережжя Федір Донець. Він зафіксував, що новоприбулі січовики більше не бажають служити цареві, пояснюючи це тим, що «государь московський замирився з польським королем..., щоб наше Запоріжжя знести».¹⁵³ Хоч і результат ради невідомий, але 7 червня Васютенко написав листа Брюховецькому, у якому царя вибачити запорожців, а у разі відмови «то вже мусимо як саламандра у вогні залишатися...», погрожуючи повстанням.¹⁵⁴ Приблизно таку ж думку висловлював вже згаданий Ф. Донець, який казав, що якщо цар не пробачить козакам, то вони «об'єднавшись заодно із Дорошенком і з татарами, підемо воювати його государеву отчину в українні міста».¹⁵⁵ В результаті, влада Васютенка довго не протрималася, після наказу про покарання вбивць послів, проти нього почалося повстання і його позбавили влади на користь Курила Донського.¹⁵⁶ Аналізуючи цю ситуацію, Дорошенко почав підбурювати лівобережних козаків до боротьби, знову ж таки, розсилаючи універсали із закликом жити «в єдності з Дорошенком і задніпровським козаками».¹⁵⁷ Також цікавим моментом була пропозиція від

¹⁵¹ Там само. С. 185

¹⁵² Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 99

¹⁵³ Там само. С. 98

¹⁵⁴ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 188

¹⁵⁵ Там само. С. 189

¹⁵⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 168

¹⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 183

Дорошенка у тому, щоб організувати раду Лівобережжя, Правобережжя та запросити туди ще й Запоріжжя, обрати цими силами гетьмана і таким чином об'єднати Україну. Цей факт демонструє Дорошенка як людину, яка не гониться за владою, а намагається усіляко зробити краще козацькому товариству та Україні загалом. Ба більше, він хотів запросити і свого політичного опонента – І. Брюховецького, обіцяючи покласти свою булаву, та дати можливість козакам вибрати собі гетьмана, «лише б Військо з'єднати разом».¹⁵⁸ На цій раді, повинні були б вирішуватися два основних питання: обрання гетьмана та виведення російських військ з України. В принципі, це були основні питання, які непокоїли тогочасних представників не лише правобережного, а й січового, в меншому ступені – лівобережного козацтва. Цю пропозицію підтримало чимало козаків: переяславські, білоцерківські, 2 тисячі запорожців. Зрозуміло, що це не якась критична маса або якась більшість, але це каже про тенденцію до об'єднання, скажімо, із найбільш незалежним гетьманом. Разом з тим, під час організації ради, про яку ми сказали вище, Дорошенко через свою еліту поширює інформацію про те, що він нібито хоче об'єднати Україну під протекцією царя, але за умови, якщо Брюховецького буде скинуто.¹⁵⁹ Ця інформація знаходить свого адресата, і росіяни через звільненого брата Дорошенка, Григорія, передає гетьману натяк про готовність до такого руху, щоб «в об'єднанні розквітала православна віра».¹⁶⁰

Впродовж травня-червня тривала підготовка поляків, правобережних козаків і татар до війни, яка нагадувала більше звичайне перегрупування задля того, щоб заплутати своїх супротивників. Паралельно з цим, почали надходити позитивні сигнали з приводу об'єднання України, хоч на фоні умовного провалу гетьманського варіанту ради, на яку не прийшли а ні лівобережні, а ні

¹⁵⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 168

¹⁵⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 169

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 214

січові козаки. Ці сигнали можемо вбачати, по-перше, у визріванні в умах людей ідеї про об'єднання Гетьманщини (при цьому у варіанті Дорошенка, із його головуючим положенням), по-друге, у потеплішанні відносини Запоріжжя та Криму. Так, останні, заключили один із одним договір, по якому, клялися не нападати один на одного. Разом з тим, лівобережні козаки починають бути невдоволеними політикою Росії, жаліючись на масові збори грошей, натякаючи на більш сприятливі умови при гетьмані Дорошенкові.¹⁶¹ Наприкінці червня – на початку липня 1667 року почалися воєнні дії проти польських військових на Поділлі та Волині. Разом з цим, приходять дуже гарні новини зі Стамбула – султан відповів позитивно на клопотання козацького посольства в Туреччині, при цьому, відкидаючи усі забаганки поляків, які знаходяться там разом із козаками. Як і було вже сказано, султан офіційно пообіцяю усіляку допомогу козакам, надіславши, свого посланця задля оформлення підданства, інсигнії тощо.¹⁶² 19 липня султан застеріг Польщу, не заподіювати будь-якої шкоди козакам, бо від тепер «козацький народ» належить «нам», тобто туркам.¹⁶³ Найголовнішою претензією Туреччини, як і Криму, було підписання Андрусівського миру та питання козаків, тому, коли султан казав про можливість порозуміння із Польщею, то натякнув, що у разі вирішення цих питань, Порта може зберігати мир на польській землі.¹⁶⁴ Розпочавши разом із татарами похід, Дорошенко налаштував проти себе певну частину селян та міщан, які були невдоволені грабіжницькою діяльністю татар в Україні. Разом з тим, короткочасні плани гетьмана поширити свою владу на західноукраїнські землі також не справилися. До кінця серпня ситуація починає здаватися загрозливою – на фоні перемоги під Білою Церквою, на Січі прийшли до влади козаки, що орієнтувалися на владу Брюховецького та Росії. Це загрожувало, перш за все, Криму, який став одразу предметом загроз, коли

¹⁶¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 170-171

¹⁶² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 115-116

¹⁶³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 172-173

¹⁶⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 116-117.

січовики почали погрожувати нападом на Крим. Становище вдалося дещо виправити, коли у помічниках гетьмана з'явився звільнений київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський та Ю. Хмельницький, які ще більше давали легітимності Дорошенкові.¹⁶⁵ Наприкінці серпня, розпочалися бойові дії на території Подільського воєводства, якими Дорошенко намагався шантажувати поляків, вимагаючи від них визнання Гетьманату та закріпленням за ним, територій Західної України. У вересні поляки запропонували гетьману розірвати союз із Кримом і Портою на обмін визнання Гетьманщини, але не вдалося. Гетьман розумів підступність та ненадійність такої обіцянки, не кажучи вже про те, що «маховик війни» вже розкрутився.¹⁶⁶ Результати подій осені 1667 року були умовно успішними для козаків, але закінчилися погано. Так, провівши успішні бойові дії, козаки і татари опинилися у ситуації, коли їм потрібен був лише час, щоб вибити поляків з обложених міст. Але цього не вдалося зробити – татари відійшли від своїх позицій через неймовірно вдалий похід Івана Сірка на Крим.¹⁶⁷ Для оформлення остаточного виводу кримських військ з територій Польщі між поляками і татарами були підписані Підгаєцькі пункти, які й закріплювали статус «вічної приязні» та «нерозривний мир» між країнами.¹⁶⁸ Те ж саме зробили між собою Україна та Польща – гетьману вдалося уникнути ганьби і капітуляції, оформивши досить адекватні для себе умови. Зокрема, козаки підтверджували «...цілковите й вірне підданство» польському королю та допустити до своїх маєтків польських панів. Разом з тим, українцям гарантувалися їхні права на маєтки і формування особливої комісії для вирішення претензій козаків.¹⁶⁹

Не менш цікавим ходом Дорошенка стала його діяльність, що була направлена на лівобережного гетьмана – Івана Брюховецького. На момент

¹⁶⁵ Там само. С. 128-129

¹⁶⁶ Там само. С. 130-131

¹⁶⁷ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 1-2

¹⁶⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. — К., 2001. — Т.3. Кн. 1. С. 441-442.

¹⁶⁹ Там само. С. 442-443

зими 1668 року вже в усю проглядалася тенденція до дестабілізації становища Брюховецького. Зрозуміло, що будь-які «солодкі промови» Дорошенка, не змогли б просто так приспати пильність лівобережного гетьмана, який, тим паче, й так був дуже хитрим і розумним політиком. Просто так у лоба, повестися на умовну заяву Петра про передачу влади Іванові у разі об'єднання України, Брюховецький не міг. Тому, скоріш за все, нам треба сказати про якісь більш вагомні аргументи, які спонукали гетьманів порозумітися, аніж як просто все списати на умовну харизму та красномовство. Погоджуємось із розглядом становища лівобережного гетьмана від М. Костомарова, який описує це таким чином, що Брюховецький повинен був розуміти специфіку російського володарювання на Лівобережжі, де функція гетьмана зводилася до балансу народної любові та відданості Москві. Костомаров показав, що становище Брюховецького у той момент було, щонайменше, нестабільне.¹⁷⁰ Саме поява та подальша еволюція Дорошенка на політичній арені України, визначило майбутнє лівобережного гетьмана – «подарувавши» йому цю саму нестабільність. Розуміючи, що фігура Дорошенка може затьмарити нього самого, Брюховецький вирішив здружитися із ним, аби мати хоч якісь шанси залишитися в політичній сфері Лівобережжя й України в цілому. Саме тому, можемо зафіксувати, що Брюховецький починає таємну переписку із Дорошенком, виходячи на тропу зради Росії, думаючи, що він зможе переграти правобережного гетьмана і стати володарем усієї, вже незалежної України. Як можемо судити за джерелами, план по ліквідації російського управління на теренах Лівобережжя, почав формуватися приблизно у грудні 1667 року, коли обидва гетьмани зішлись на доцільності такого руху. У січні наступного року, Брюховецький збирає у Гадячі таємну раду, де посвячує усіх в свої плани. Це викликає неоднозначну реакцію з боку лівобережних старшин – вони не вірять у щирості гетьмана, але після клятви, ніби усі вони одразу погоджуються із доцільністю такого рішення. На цій раді було прийнято

¹⁷⁰ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 115-116

рішення про два варіанти повстання – мирне, яке полягало у вербальному зверненні до командирів; та військове, яке повинно було бути задіяне у разі провалу першого. Задля успішності другого варіанту, гетьман вирішує одразу відправити посольство до Криму та Туреччини. Останньому він повідомив, що готовий обрати підданство, якщо він буде «сидіти на князівському престолі в Києві».¹⁷¹ Дорошенко досить швидко дізнався про події у Гадячі, скликавши вже свою раду, де зібралася величезна кількість посольств, зокрема, від Запоріжжя та Криму. На цій раді Дорошенко не двозначно розкритикував Брюховецького та осудив його за те, що «козаків віддав руським людям..., чого від віку не бувало». Разом з тим, було прийнято два важливих рішення – «по обидві сторони Дніпра жителям бути в з'єднанні... і давати данину турецькому царю та кримському хану...». Тобто, на цій раді Дорошенко вже точно вирішив, що орієнтація на Туреччину – основа його зовнішньої політики, а об'єднання України – його ідеал, який безальтернативно повинен бути впровадженим. Різко розкритикував Дорошенко і можливий союз із Польщею або Росією, у чому особливо сильно його підтримав Юрій Хмельницький, який сказав, що готовий «викопати батьківські скарби», аби заплатити татарам. Не менш важливими подіями, що скрасили цю раду, було визнання влади Дорошенка та складення присяги від імені всього Запоріжжя січовим посольством.¹⁷² Це рішення мало вирішальний характер у взаємовідносинах, складаючи увесь «пазл» політичних орієнтацій гетьмана. Після такої урочистої та багатой на події ради, залишалося лише закрити питання із Туреччиною, і скоріш за все, козацька делегація на чолі із Іваном Васильковським, одразу після ради, була відправлена до султана.¹⁷³ В результаті, можемо сказати, що Чигиринська рада у січні 1668 року стала дуже важливим моментом в вибудуванні основних позицій козацтва загалом по питанню про об'єднання України. Скажімо, що «зійшлися усі зірки»:

¹⁷¹ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 117

¹⁷² Акты ЮЗР. Т. 7. С. 30-31

¹⁷³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки НТШ. — Т. ССXXXVIII. — Праці історико-філософської секції. — Львів, 1999. С. 120

Запоріжжя, Правобережжя та Лівобережжя почали казати в унісон про об'єднання України. І якщо Запоріжжя та Правобережжя були згідні із головуванням у цьому процесі Дорошенком, то це питання у контексті Лівобережжя залишалося відкритим – не зовсім відкрита боротьба між гетьманами обох берегів Дніпра тривала. Разом з тим, Дорошенко почав активніше готуватися до виходу на війну, написавши листа до хана, із закликом доєднатися, та прийшовши до мурз, які кочували поблизу українських територій із аналогічним проханням.¹⁷⁴ Дуже стрімко розвивалася ситуація і на Лівобережжі, де чернігівський полковник Іван Самойлович підняв своє повстання проти влади росіян, до якого доєдналися й інші козаки. В результаті, основні полкові та сотенні центри, серед яких Полтава, Прилуки, Миргород та багато інших, опинилися під владою повстанців. Повстання потім очолив і сам лівобережний гетьман, виступивши із заявою до народу, пояснивши причини повстання. Гетьман із цією промовою підбурював усіх інших доєднатися до повстання, взявши до рук зброю. Хоч і зміст самого виступу невідомий, але можемо приблизно дізнатися про ціннісні орієнтири Брюховецького, з листа, який той надіслав до населення Новгород-Сіверського. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що Варшава і Москва змовилася, щоб «...вітчизну нашу милу, розоряти, спустошити і в ніщо... обернути...».¹⁷⁵ В принципі, претензії, про які каже Брюховецький у своїх листах, нагадують ті ж самі проблеми, про які наголошував і Дорошенко. Наприклад, нагадування побратимам про союз Москви із «ляхами», що хочуть «православних християн, які живуть на Україні... мечем вигубити й викоренити...», дуже сильно нагадує зміст листів до Москви, але вже від Дорошенка, які ми проаналізували вище.¹⁷⁶

Наступним кроком для Дорошенка для успішного перехоплення влади, була спроба домовитися із елітою Лівобережжя, яка увінчалася успіхом. Так,

¹⁷⁴ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 31

¹⁷⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. К., 2001. Т.3. Кн. 1. С. 454.

¹⁷⁶ Там само. С. 456-457

за допомоги посередника між Лівим та Правим берегом виступив колишній чернігівський полковник Дем'ян (Демко) Многогрішний, який успішно провів свою роботу, та вже на момент квітня можемо казати про перехід значної частини лівобережної старшини на бік Дорошенка. Саме Многогрішний у своїх листах неодноразово повідомляв про недопустимість довіри до Брюховецького через його непостійність та хитрість, повідомляючи при цьому про неприязнь до нього значної кількості старшинства.¹⁷⁷ Неочікуваною стала реакція на повстання І. Сірка, який до цього взагалі дуже погано сприймав політику Дорошенка, але в контексті об'єднання України, виступив за правобережного гетьмана, а січовики загалом до Брюховецького «почали свою приязнь відміняти».¹⁷⁸ Паралельно з цим, Дорошенко веде подвійну гру із Росією та Польщею, задля того, щоб приспати їхню увагу, відмовляючись від своєї ролі у подіях Лівобережжя. Так, він каже про те, «що в містах Задніпровських почалося, сам краще милость твоя (царська) може знати...», а коментуючи наявність під своїм контролем війська, каже, що воно стоїть та гетьман «нікуди без причини не посилає». Причину постійного знаходження татарського та козацького війська на кордні пояснює так, що воно стоїть та «тільки оберігає країни Українські».¹⁷⁹ Українсько-польські відносини так само знаходилися на межі: з одного боку, король спромігся визнати права гетьмана, надавши йому привілеї, які він, за думкою М. Крикуна, так і не отримав, але з іншого – король нібито намагався гратися із Дорошенком, видавши при цьому привілеї січовикам.¹⁸⁰ На цей жест короля, гетьман дуже образився, назвавши усе Військо Запорозьке по відношенню до Січі «убогим чоловіком».¹⁸¹ Наступним питанням, яке потрібно були вирішити – ситуація із Портою. Ми вже сказали, що Дорошенко на постійній основі відправляв до

¹⁷⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 196

¹⁷⁸ Літопис Самовидця. 1971. К. с. 104

¹⁷⁹ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 45-46

¹⁸⁰ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. с. 339

¹⁸¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 199

Стамбулу посольство, яке мало досить великий успіх. Теж саме відбулося і в березні-квітні 1668 року – українське посольство повідомило султану, що Україна не хоче бути під росіянами або поляками, «бо їхнє панування є важким і нестерпним...».¹⁸² Султан позитивно прийняв намагання Правобережжя, обдарувавши послів та відправивши до Чигирин турецьких послів для подальшого розвитку україно-турецьких відносин. Ці послы везли із собою документ, що приймав Правобережжя під протекцію Османської імперії. Те саме не можна сказати про діяльність посольства Брюховецького – Туреччина відмовилася визнавати протекцію над Лівобережжям, поки там знаходяться російські війська. З Кримом ситуація була гіршою для обох берегів Дніпра – хан не хотів приймати «приязні», а ні з Брюховецьким, а ні з Дорошенком, бо це загрожувало самостійності та стабільності самого Ханства. Те ж саме негативне бачення у татар було з приводу можливої протекції Туреччини над Гетьманатом. Це відрізало і економічні можливості для Криму, і політичні, зокрема, з приводу кримських амбіцій у тому, щоб відігравати значну роль у міжнародних відносинах в усій Східній Європі. Більш прийнятними умовами для хана виявлялося збереження України у складі слабкої Речі Посполитої. Тому, треба сказати, що політика Криму по відношенню до України впродовж майже усієї весни-літа 1668 року була досить інертною.

Наприкінці квітня 1668 року гетьман, розуміючи ситуацію навколо себе, вирішує почати організовувати похід на Лівобережжя. Йому висилаються турецькі війська та надходить наказ до кримського хана із потребою у наданні козаками воєнної допомоги. Вже впродовж травня турецькі послы надсилають дипломатичну ноту полякам із закликом, що якщо вони хочуть уникнути війни із Портою, то мають відмовитися від «України і козаків...», розірвати відносини із Москвою та віддати належне ханові, згідно із Підгаєцькими пунктами.¹⁸³ Разом з тим, Дорошенко, розпочавши підготовку, надсилає лист

¹⁸² Там само. С. 200

¹⁸³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. Київ: Парлам. Вид-во, 2021. с. 203.

до короля, у якому каже, що не виключає перемовин, але лише за умови негайного виконання Гадяцьких пунктів, але саме того варіанту, що вперше був наданий І. Виговським, а не його пізнішою варіацією. Також гетьман розкритикував підхід короля і його воєнних чинів, зокрема, Стахорського, до взаємовідносин із Гетьманатом. Казав про недопустимість «таких легковажних листів..., на пролиття християнської крові спрямованих...». Тут він мав на увазі, перш за все, лист короля до запорожців та неймовірно зухвалу поведінку польського війська по відношенню до селян і козаків.¹⁸⁴

У середині травня розпочалися бойові дії. Тут треба сказати, взаємовідносини між обома гетьманами дуже сильно зіпсувалися – Брюховецький ніяк не хотів погоджуватися на мирний варіант об'єднання України, тримаючись за свою владу до кінця. Паралельно із цим, Дорошенкові вдалося домовитися із татарськими військами, переманивши їх на свою сторону.¹⁸⁵ Військові успіхи Дорошенка призвели до сильного невдоволення вже Брюховецьким, і повторилася ситуація 1663 року, але вже на місці Якіма Сомка – Іван Брюховецький. За одними із даних, почалося все з того, що «зненавиділи його полковники і чернь...; а полковники стали писати Дорошенку...». Це стало сигналом для Дорошенка – він вислав до Брюховецького «десять чоловік сотників», на що Брюховецький відповів тим, що побив цих сотників. На такий зухвалий вчинок, Дорошенко не міг не відповісти, і направився до самого лівобережного гетьмана із своїм військом. Це спровокувало військо Брюховецького на бунт, в результаті якого вони йому «крикнули, старшина і чернь, що ми за гетьманство битися не будемо», та привели Брюховецького до Дорошенка. Там він нібито закинув Брюховецькому, що той «не хотів добровільно булаві віддати», на що той нічого не відповів. В результаті Дорошенко махнув рукою, що козаки сприйняли як сигнал до страти Брюховецького, що вони й зробили, «як пса

¹⁸⁴ Там само. с. 204

¹⁸⁵ Там само. С. 206.

скаженого забили, голого покинули».¹⁸⁶ Іншу версію подій повідомляє російський полковник Яган Гульц, який каже про те, що нібито Дорошенко наказав принести гетьмана живим, але по приїзду до Чигирин він «було втік..., а ті його серденьята й убили».¹⁸⁷ Можемо сказати, що опосередкована участь Дорошенка, все ж таки мала місце, бо це відбувалося щонайменше на його очах. Це потім стане приводом до звинувачень від запорожців у вбивстві свого опонента. Хоча, слід зауважити, що сам Дорошенко попідкувався про те, аби з почестями поховати гетьмана, а його сім'ю вивезти у безпечне місце – до Чигирин. В кінці кінців, після з'єднання усіх лівобережних сил, відбулася козацька рада, де брали участь не тільки правобережні і лівобережні козаки, а й частина січовиків. За результатами ради, козаки обрали гетьманом П. Дорошенка, відбулося об'єднання України під однією булавою.

Але не все так гарно, як бачиться – поляки почали широкомасштабний наступ на Правобережжя, в результаті якого Дорошенкові прийшлося від'їхати туди, щоб відбити атаку Польщі. Потім виявилось, що це буде лише провокація, і гетьман почав писати листи, у яких запевняв поляків, що об'єднання України не завадить Речі Посполитій.¹⁸⁸ Паралельно, вирішувалася доля турецької протекції над Україною, тому гетьман організував козацьку раду якраз під приїзд турецького посла. Тут досить цікавим є проаналізувати проект договору, що був надісланий султану, і повністю відповідав інтересам козацтва. Цікавим він є тому, що дає можливість зрозуміти політичну свідомість козаків та їхні ідеали у державотворенні та взаємодії з країнами. Так, у другій статті згадується, що козаки воліють розробити цей договір на основі аналогічного проекту Богдана Хмельницького, що доводить таку собі еволюцію та співзвучність поглядів козаків впродовж їхнього історичного розвитку. У розумінні козаків, цей договір повинен трактуватися не як підданство, а як відносини «приятельства та згоди». Аналізуючи перші п'ять

¹⁸⁶ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 92-93

¹⁸⁷ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 57

¹⁸⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 212-213

пункти, приходимо до висновку, що свої зобов'язання перед турками, козаки бачили лише у вигляді «в супротив стати усіякому неприятелю султанової величності». Разом з тим, у договорі йшлося про повний внутрішньополітичний контроль над українськими землями і беззаперечність, пожиттєвий характер влади Дорошенка. Заборонялися туркам і їхнім васалам ті дії, задля котрих і пішли козаки під султана, зокрема, недопустимість несанкціонованих нападів на українські поселення, грабунки тощо. Окремо було прописано і церковне питання – туркам не дозволялося ніяк впливати на діяльність православної церкви та духовенство. Дуже важливим моментом були територіальні претензії козаків, зокрема, про те, у яких межах козаки бачать Гетьманщину. Судячи зі змісту договору, влада гетьмана повинна була б поширюватися на усі етнічні кордони України, приблизно повторюючи промови Хмельницького про усіх представників грецької віри. Але тут Дорошенко дещо конкретизує вказуючи як межі міста Перемишль, Самбір – на Заході; Мінськ – на півночі; Севськ і Путивль – на Сході. Цікаво, що старшина страхувала себе від ролі «розмінної монети» у п'ятнадцятому пункті – не дозволивши Туреччині та її васалам підписувати договори, які мають антиукраїнський характер. Загалом, треба сказати, що упорядники договору, споглядаючи на свій досвід, закрили основні прогалини, які були допущені під час минулих договорів, підтягнули цей договір до тих поглядів, на які орієнтувалися увесь цей час.¹⁸⁹ І найголовніша позиція козаків – незалежність України.

Султан прийняв проект козаків, і наприкінці лютого відбулася зустріч із турецьким посольством, де козаки прийшли до рішення про планування чорної ради на березень 1669 року. Це було дуже своєчасні новини, бо відносини із Лівобережжям продовжили погіршуватися, разом з ними, й віра гетьмана у можливість політичного порозуміння із Многогрішним та Москвою. Особливо після прийняття лівобережними козаками нового

¹⁸⁹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 218-220

договору у Глухові, надії гетьмана зникли. Разом з тим, Дорошенко особливо сильно почав відчувати ненадійність свого становища – делегації Лівобережжя приходили у досить малій кількості, що казало про програш гетьмана Д. Многогрішному. Так, в останній раз до Дорошенка прийшла делегація, що складалася із 20 козаків, серед яких був лише один полковник – Григорій Гамалій.¹⁹⁰ Та й ті, як показала практика, досить погано ставляться до можливого союзу із Туреччиною, який був для правобережного гетьмана чи не єдиною можливістю для збереження єдності України. Можемо фіксувати, що значна кількість лівобережних козаків, між султаном і царем, обирало саме останній варіант, особливо після тих договорів, що були підписані Многогрішним.¹⁹¹ Інакше ситуація виглядала з Правого берега, де відчайвішись, гетьман вирішив знову зібрати раду, де ставилося питання про обрання нового гетьмана. Вона мала досить депресивний характер, але козаки не наважилися переобирати гетьмана, заново переобравши Дорошенка та одностайно вирішили продовжити протурецьку політику.¹⁹² Фактичне визнання протекції Туреччини відбулося дещо потім, коли турецький посол Селім Мустафа-ага, приїхавши до Чигирину, заявив, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм... бути у підданстві... так, як Волоська земля».¹⁹³ Але цікавим моментом є те, про що ми вже сказали, на цій раді козаки хоч і прийняли самі пункти, «а присяги в тому не чинили».¹⁹⁴ Це зайвий раз доводить, що козаки зробили певні висновки зі своєї минулої політики. Разом з тим, гетьман, намагаючись якщо не помиритися, то хоча б не погіршувати відносини із Многогрішним, через генерального писаря відправляє лист. У ньому повідомляється, що правобережне козацтво розуміє, що «багатьох посольство моє у Туреччину побунтувало», але прояснив, що «не дай Боже,

¹⁹⁰ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 145

¹⁹¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 242-243

¹⁹² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки НТШ. — Т. ССXXXVIII. — Праці історико-філософської секції. — Львів, 1999. С. 144-145.

¹⁹³ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 145

¹⁹⁴ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 137

аби ми так нерозсудливо... у турецьке іго шиї свої віддали...».¹⁹⁵ Літо 1669 року для Дорошенка виявилось досить складним – вирішення нагальних політичних питань поєднувалося із постійною військовою загрозою. Сторони із яким гетьман тримав постійний контакт лишалися ті ж самі – Росія, Польща, Лівобережжя та Запоріжжя. З поляками вдалося організувати переговори, які народили нові пункти, у яких йшла мова про вирішення усіх основних питань козацтва. Зокрема, релігійні, політичні та культурницькі права повинні були задовольнятися. Разом з тим, козаки закидали полякам вже класичні скарги, основна думка яких полягала у тому, що «...причиною прийняття Правобережжям турецької протекції є спільна з Москвою позиція останньої в українському питанні».¹⁹⁶ В результаті, цей проект не вдалося втілити в життя, бо політичне становище гетьмана ускладнилося конфліктом із Ю. Хмельницьким. Разом з тим, і так дестабілізоване положення Гетьманщини почало остаточно тріщати по швах – внаслідок бойових дій, які тривали вже як зо два місяці, і Суховій почав боятися за втрату прихильності Запоріжжя. В результаті, гетьманом став М. Ханенко.¹⁹⁷ Дуже вчасно підійшла звістка із Стамбулу – султан прийняв усі забаганки козацтва, оформивши домовленість із турками «як формальну протекцію».¹⁹⁸

Тут можна підвести певні підсумки гетьманування та загальної діяльності гетьмана. Петро Дорофійович Дорошенко виявився гідним представником гетьманської влади, який визначився не тільки кількісними показниками свого гетьманування, будучи очільником України більше 10 років. Також він проявив себе як типовий представник тодішньої політичної еліти – справжній козак, головна цінність якого – незалежність України та добробут її народу. Ми показали, що еволюція ціннісних орієнтирів була продиктована не тільки його минулим, вишкілом, оточенням, а, що

¹⁹⁵ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 153

¹⁹⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 256

¹⁹⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 257-264

¹⁹⁸ Там само. С. 266

найголовніше, справами його наставників – Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Ми не одноразово запевнялися, хоча б загадати проект договору із Туреччиною, що Дорошенко на постійній основі спирався на базові положення першого очільника Гетьманщини. Разом з тим, його цінності та ідеологічні засади змінювалися внаслідок перебування його при владі, піком польоту яких можемо назвати часи 1665-1669 рр. Саме в цей час можемо спостерігати найбільш ефективну діяльність гетьмана, яка й дає можливість проаналізувати його ціннісні орієнтири. Але не треба ідеалізувати тодішнє козацьке суспільство, обарвлюючи його як першочергову причину такої орієнтації Дорошенка в політичній діяльності. Він не був виключно продуктом тогочасного суспільства, мавши можливість самотужки окреслити свої особливості в даному контексті. Давайте охарактеризуємо їх. У зовнішній політиці, як і свій наставник, Дорошенко не мав жодних табу, за точним висловом Тараса Чухліба, проводивши «політику баражування».¹⁹⁹ І дійсно, як показала його діяльність, Дорошенка складно звинуватити у прихильності до якихось конкретних країн. Разом з тим, діяльність гетьмана на постійній основі відповідала цінностям козацької громади – захист православного населення, відстоювання прав козацтва, розвиток культури та релігії, недопущення свавілля між козаками. І найголовніше – діяльність гетьмана повністю відповідала основним цінностям тогочасного певної частини старшинства, а саме, створення незалежної української держави на чолі із козацькими формами управління. Але слід зауважити, що наслідки його гетьманування були продуктом тогочасного українського суспільства та тих умов, в яких воно перебувало. Так, маємо визнати, що значна частина українського суспільства: рядові козаки, запорожці, частина старшини, і, тим паче, селянство не було готовим до втілення плану Дорошенка. Не давали у повній мірі розкрити політичний задум гетьмана і міжнародна ситуація –

¹⁹⁹ Чухліб Т. Петро Дорошенко . - К. : Атлант ЮЕмСі, 2007. С. 29

українська держава, яка потерпала від внутрішніх конфліктів, опинилася серед хижого оточення, яке не вбачало козацьку державу як політичне утворення.

3.3 Гетьманування І. Самойловича у контексті еволюції поглядів козацтва.

Постать Івана Самойловича є однією з найцікавіших у контексті аналізу політичної діяльності. По суті, Самойлович став першим очільником козаків, який ставив в основу своєї політики підданство Москві. Близьким до нього був і Яким Сомко, але останній закріпитися в політиці не встиг. Так й І. Брюховецький – ніби політик промосковський, але як тільки зрозумів, що росіяни намагаються його обставити та зрадити – пішов на змову з Дорошенком. Дем'ян Многогрішний, так само, був номінально промосковський, але мав дещо інший задум, плануючи проводити вільну політику, заручившись підтримкою Москви. Але гетьман досить швидко зрозумів, що його відхід від Дорошенка був провалом. Ба більше, хоч ми і розуміємо особливість лівобережних козаків, як, здебільшого, людей промосковської орієнтації, однак, навіть і вони оцінили вільнодумство Многогрішного, бойкотуючи доносителя гетьмана – Карпа Мокрієвича.²⁰⁰ У цій ситуації якраз і зіграла неоднорідність лівобережного козацтва – промосковська верства одразу ліквідувала будь-яку опозицію до Москви. Так само, розглядаючи політику Дем'яна Многогрішного, не можемо не звернути уваги на Глухівські статті. В чомусь, вони є продовженням Гадяцького трактату, але в менш сміливому вигляді. З одного боку, цей договір тиснув на Україну, обмежуючи можливості козацтва. Але, порівнюючи його із Переяславським договором, підписаним Ю. Хмельницьким – Глухівські статті є кроком до збільшення автономії козацької держави. Як ми й казали, це було однією з особливостей політики Многогрішного. Проте, з іншого боку, треба визнати, що Глухівський договір все одно використовувався Росією для тиску на Україну, сіючи розбрат серед козаків. Про це свідчить і факт відкритого

²⁰⁰ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 126
71

глузування російських урядовців в тексті самих Статей. Зокрема, російські дипломати, насаджуючи провину за розпад козацької держави на самих козаків, писали про особисте бажання правобережців перейти на службу до короля «...ще раніше з'їздів і Андрусівських договорів...».²⁰¹ Дуже влучно описав цю ситуацію В. Шевчук: «Отже, логіка виходить така: "Так, ми вас розсварили, але ви після цього самі побили один одного, отже, ви й винуваті».²⁰² Тому, вважаємо, що цікавість Івана Самойловича полягає саме у тому, що цей політик був представником досить великою промосковської козацької партії на Лівобережжі. І те, що його виділяло серед інших гетьманів, це якраз його чітка та послідовна орієнтація на Москву. За його логікою, без залучення союзницьких сил, навіть за умови об'єднання, Україна вистояти не зможе, і однозначно впаде під силою Польщі, Росії або Туреччини. Це й було, по суті, продемонстровано Дорошенком. Він, вибудовуючи більш самостійну політику, стикався із опором: як внутрішнім, так і зовнішнім. Тому, Самойлович хотів за рахунок лівобережних та російських сил об'єднати українські землі в одній державі – Росії. Більше того, Дорошенко відразу виступав, в чомусь, зі слабших позицій, орієнтованих на оборонність. А Самойлович, навпаки, виходив вже з більш категоричних, наступальних позицій, бажаючи приєднати Правобережжя силою. Треба визнати, що такий задум Самойловича загалом був досить продуманою ідеєю державного будівництва і такий розрахунок можна визнати досить розумним. Але, разом з тим, на Самойловичі й лежить вина за спустошення Правобережжя та своєрідне роздмухування братовбивчої війни.

Як центральний приклад політики Самойловича можемо назвати Конотопські статті, які фактично вводили Лівобережжя у підданство Москві. У цьому договорі зійшлися усі конфлікти у трикутнику гетьман-старшина-Москва. Остання скористувалася слабкістю України, заборонивши будь-які міжнародні зносини та контакти із Дорошенком. Старшина теж не відступала,

²⁰¹ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 98

²⁰² Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 130

окремо «проштовхнувши» статтю про заборону гетьману «без відома всього війська нікого не судив і не карав».²⁰³ Як потім показала практика, цей пункт, по суті, був фіктивним, бо досить часто не виконувався.²⁰⁴ Загалом, треба визнати, що часто-густо пункти Конотопських статей не виконувалися. Як приклад, можна навести окремий пункт Статей, де козаки жаліються на потребу у розформуванні полку компанійців «через те, що від таких компаній чиниться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всілякі розори та образи».²⁰⁵ Іронічно, що цей полк, в результаті, розформованим так і не був. Своєрідним підсумком Конотопських статей можемо навести «Запис, за яким гетьман приведений до віри». У ньому гетьман від імені усього козацтва обіцяє «...не мати ніякі зносин ні з якими сторонніми государями...», «...звершувати всілякі... послуги його царській величності...», «...стояти супроти всякого їхнього государського ворога...», «...бунтарських слів ні від кого не слухати...».²⁰⁶ Іншими словами, Україна втрачала величезну частину своєї автономії: цар закріплював за собою можливість діяти самотужки, не питаючи згоди у козаків. Але, при цьому, варто помітити, що козаки залишали своє автономне управління (частину війська, суд тощо), себто, «права і вольності». Самойлович втратив можливість діяти самостійно і повинен був узгоджувати свої дії із царем, але, отримуючи можливість збагатитися. Досить влучно це описав С. Величко: «А Самойлович, піднявшись із худобахольства до високої гетьманської влади і почавши збагачуватися, став змінювати і свою обичайність...».²⁰⁷ Після поразки Петра Дорошенка, Іван Самойлович фактично стає гетьманом обох берегів Дніпра у 1676 році. Це був політичний триумф гетьмана, але дістався він дуже дорогою ціною – повним спустошенням та розоренням Правобережжя. Майже одразу після отримання такої влади між Самойловичем і російською владою виникає конфлікт. Починається він через бажання гетьмана розширити території Гетьманщини

²⁰³ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 156

²⁰⁴ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 131

²⁰⁵ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 159

²⁰⁶ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 1. М., 1858. с. 247-248

²⁰⁷ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 161

ще й Слобожанщиною, бо там починає оселятися значна кількість населення Правобережжя. Цього російська влада допустити не може, тому і починається вище згаданий конфлікт. Другим спірним питанням між сторонами виявляється міжнародна діяльність – Росія бажала знайти порозуміння із Польщею, але за рахунок України. Тут і виявляється свого роду самостійність гетьмана – він не хоче цього допустити, і тому, наполягає на порозумінні Москви із Портою та Кримом. Тут треба зазначити, що Туреччина нічого не робила для порозуміння, продовжуючи експансію в Україні. Це питання влучно охарактеризував С. Величко: «Турецький цар поставив собі за зневагу, що Дорошенко, відкинувши його протекцію, схилився під високу руку православного монарха».²⁰⁸ Тут, варто зауважити, що такі дії зіграли на руку Самойловичу, зробивши його, таким собі, єдиним «хранителем» українських земель. Твори тодішніх мислителів українського духовенства переповнені «одами» лівобережного гетьмана.²⁰⁹ Знову підіймається релігійне питання – боротьба із турками однозначно набуває більшого сенсу, про що і свідчать твори духовенства. Сталася дуже цікава ситуація – українське козацтво, яке роками не могло об'єднатися навколо безлічі ідей, зробило це, й Іван Самойлович, можливо не усвідомлюючи цього в повній мірі, став на чолі цього процесу.²¹⁰ Але у повній мірі насолодитися цим становищем не вдалося, бо Самойловичу ще судилося переконатися у хитрості Росії. Так, російське командування відмовлялося вступати у повномасштабну війну проти Туреччини. Пояснити це можна багатьма факторами, але обмежмося найголовнішими. По-перше, Москві було вигідно позбутися та «обточити» бунтівне Правобережжя, яке б гарантовано не віддалося росіянам просто так. Тим паче, що законне правобережне гетьманство все ще залишалося у Чигирині. По-друге, Росія усе-одно віддала ці території Польщі, а отже, не вважала їх своїми до кінця. По-третє, Москва хотіла виграти часу, краще

²⁰⁸ Там само. С. 210

²⁰⁹ Там само. С. 211-216

²¹⁰ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення – Київ: Абрис, 1995. с. 138

спланувавши «заковтування» України.²¹¹ Ба більше, політика Москви наповнюється жорсткості, і, що найстрашніше, Самойлович із нею погоджується. Цей процес влучно описав С. Величко: «Але гетьман, зняхавшись із князем Ромодановським і слідуючи за його волею не зблагОВОЛИВ до козацького бажання воювати...».²¹² Не буде зайвим додати, що така політика є зрозумілою – Самойлович не може йти усупереч рішенню царя. Ба більше, дотримання гетьманом наказів, а отже, знищення Правобережжя – є, такою собі, гарантією влади самого Самойловича. Іншими словами, гетьман став суто заручником свого положення. У цьому відношенні є цікавим лист І. Сірка, викладений у літописі С. Величка. У ньому кошовий отаман дорікає Самойловичу та Ромодановському, звинувачуючи їх в усіх бідах, зокрема, у катастрофі у Чигирині. На нашу думку, одними з найкращих рядків у цьому листі є такі: «А так ти є властивий погубитель Чигирини й решток цьогобічної України, бо коли б не добував його і не взяв би під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати...».²¹³ Іронічним є і те, що Сірко є таким же представником російської орієнтації, і дивно, що він дорікає Самойловичу і Ромодановському, не розуміючи, що не вони ініціатори трагедії, а російський цар. В результаті, Самойловичу вдалося вмовити росіян до миру із турками, який і було підписано у січні 1681 року. Фактично, якихось величезних здобутків, а ні Росія, а ні козаки не отримали. Окрім того політичного тріумфу, Самойлович теж нічого не отримав, але, як ми і казали, було заплачено за це Правобережжям. В останньому, гетьманський пост отримав Ю. Хмельницький, замінивши Дорошенка, а Самойлович готувався до державного будівництва на Лівобережжі. Внутрішню політику гетьмана досить чітко охарактеризував О. Оглоблін: «Як абсолютний "владітель Малоросійського панства Самойлович, мабуть, перший з гетьманів сформулював свій погляд на владу гетьмана як інститут монархічного типу. І

²¹¹ Там само. С. 139

²¹² Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 244

²¹³ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 247

він, і його сини не раз заявляли в офіційних документах, що гетьман є "зверхнійший владца й господар Вітчизни" і що тільки "найвищий неба і землі справца отміною до часного живота може гетьманську владу перемінити"». ²¹⁴ В чомусь, політика Самойловича нагадувала схожу політику Хмельницького – вони обидва намагалися сформувати свого роду «клан» для утримання влади. Так, гетьман надавав своїм винам найвищі полковницькі уряди та маєтності. Його сини мали родинні зв'язки чи не з усією тодішньою елітою Лівобережжя – нащадками Сулими та Брюховецького. Цікаво, що опісля заслання Самойловича до Сибіру, був написаний вірш, який досить чітко виражає погляди козацтва на характер правління гетьмана. Автором цього вірша, скоріш за все, є Іван Мазепа. Проаналізувавши його, стає зрозумілим, що проводив політику гетьман досить деспотично, намагався створити спадкову систему передачі влади, зневажав старшинську раду як інституцію. Цікавим є конфлікт правобережних козаків та Самойловича, коли останній намагався відмінити традиційний набір сотників на Орелі. Разом з тим, гетьман не довіряв старшині, тому і запровадив на Лівобережжі таємний нагляд за нею. ²¹⁵ Але не варто демонізувати Самойловича, бо його політика приводила і до позитивних наслідків. Зокрема, гетьман організував будівництво храмів, дано початок розвитку ремесл, торгівлі тощо. У зовнішній політиці продовжував антипольську орієнтацію, не дозволяючи козакам заселятися на Правобережжя та брати участь у Віденській війні на боці Польщі. Одним з найголовніших результатів правління Самойловича є підпорядкування Київської митрополії Москві. Росія досить давно хотіла зробити цей крок, вмовляючи константинопольського патріарха Діонісія на це. Патріарх відповів на це, що «...за велику казну такого не зробив би», бо «...подібні поступки заборонені в правилах». ²¹⁶ Але потім, коли російська делегація прийшла до турецького візира, ті зійшлися на тому, що султан повипливає на це рішення

²¹⁴ Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк, 1973. Т. 7. С. 2700

²¹⁵ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 144-146

²¹⁶ Архив Юго-Западной России. Ч.І, Т.V. С. 35

заради миру із Росією. Так і було зроблено, в результаті, Київська митрополія була передана Москві, і що іронічно, Діонісій обіцяної росіянами винагороди, так і не отримав.²¹⁷ Закінчилося правління Самойловича досить трагічно: після неуспішного походу на Крим російська та козацька військова еліта вирішила скинути провину за провал операції саме на нього. В результаті, у червні 1687 року на Самойловича було написано донос, після якого його було відправлено до Сибіру.

Найкращий підсумок діяльності гетьмана, на нашу думку, дав В. Шевчук, описавши здобутки гетьмана так: «Зате гетьман цілком відмовився від зовнішньої політики, активно сприяв імперіалістичним заходам Росії, винуватий був у знищенні Правобережжя і сприяв початку ліквідації національної церкви, хоч і обумовив її автономний статус. Іван Мазепа, ставши його наступником, пішов тією ж дорогою, тобто і один, і другий укріплювали Козацьку державу, міцно трималися її автономних форм, але дозволяли "російському ярму" не просто лежати в себе на шиях, а дедалі більше стягуватися».²¹⁸ І дійсно, політика Самойловича була наповнена спірними моментами: він корився Москві, але виборював хоч частку автономії. Але найголовніше, варто відмітити, у його діях проглядався досвід колишніх гетьманів, зокрема, Богдана Хмельницького, і навіть – П. Дорошенка. Саме на основі цього досвіду Лівобережжя на чолі Самойловича було саме таким.

²¹⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 148

²¹⁸ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 150

РОЗДІЛ IV. Розвиток поглядів козацької еліти на устрій Гетьманщини після Руїни.

Руїна як історичний період розвитку українського козацтва закінчилася. З нею завершився багаторічний процес державотворення на чолі козацтва. Наслідки цього процесу невтішні – Україна не сформувалася як незалежна держава, не витримавши внутрішніх чвар та зовнішнього втручання. Козакам доводилося задовольнятися малим, а саме автономією у складі Московського князівства зі значними обмеженнями, зокрема, у зовнішній політиці. Але еволюція козацтва та його поглядів на самих себе та свій «історичний шлях» на цьому не зупинилася. Ба більше, внаслідок Руїни кристалізувалися певні ідеї, без яких козацтво себе вже не уявляло. У цьому контексті, будемо розглядати період гетьманування І. Мазепи як найхарактерніший. Його гетьманування увібрало та розвинуло усі ідеї, що виникали впродовж усього існування Війська Запорозького та Гетьманщини.

4.1. Петро Іваненко (Петрик) як передвісник «мазепинства».

Постать Петра Іваненка (Петрика) є малопопулярною в масовому уявленні. Ба більше, йому присвячено вкрай мало уваги в наукових дослідженнях та масовій культурі, у порівнянні з іншими козацькими очільниками. І це є великим прорахунком, бо доробок Петра Іваненка дозволяє яскраво зафіксувати та дослідити козацькі ідеали кін. XVII – поч. XVIII ст. Насправді, важливість цієї історичної постаті дуже влучно описав історик О. Оглоблін: «З його численних універсалів, листів, розмов тощо видно неабияку людину, енергійну і завзяту, сміливу і заміристу. Глибоке розуміння політичної ситуації, добра обізнаність і орієнтування в міжнародних відносинах того часу, певна освіченість і життєвий досвід, нарешті відданість

громадським справам і вогневий патріотизм — все це надавало акції певної моральної сили й національної свідомості».²¹⁹

Аналіз діяльності Петра Іваненка є сенс почати з ситуації, що мала місце у 1691 році. Петрик, перебуваючи на службі у Івана Мазепи на посаді старшого канцеляриста, виконав його доручення по доставці грошей полтавському полковнику Ф. Жученку. Після цього було виявлено, що Петрик, забравши собі деякі цінні папери, відправився на Січ, де був поставлений січовим писарем. Дізнавшись про «зраду», Мазепа попросив видати Петрика як злочинця. С. Величко, описуючи ці події, припускає, що Мазепа давав йому «словесну науку», натякаючи на те, що дії Петрика конспіровані гетьманом. Цікаво, що Іваненко казав, що хоч гетьман і його прихильник, але посилав його тільки Кочубей, що перебував в опозиції до Мазепи.²²⁰ Опісля, Петро Іваненко відправився до Криму, де мав раду із татарами. Ця ситуація доволі знайома і нагадує розгортання Хмельниччини. Характерно, що це помітив і М. Костомаров: «Петрик, очевидно, розігрував з себе Богдана Хмельницького, окрім як часи, коли Богдан Хмельницький міг робити такі великі справи, минули безповоротно».²²¹ Але найбільшої уваги вартує договір, що було підписано Петром Іваненком між Україною та Кримом. У ньому відбиті основні політичні ідеали Петрика як представника козацтва.²²² У преамбулі договору одразу говориться про виділене князівство Київське та Чернігівське з усім військом Запорозьким. Другою статтею гарантувалася допомога від Кримського ханства «від поляків, від Москви і від усіх недругів обороняти завжди».²²³ По відношенню до Криму, ситуація дзеркальна – Україна зобов'язувалася обороняти татар від усіх ворогів. Ніяка платня за це не вводилася, окрім як взаємодопомога продовольством. Цікаво, що договором

²¹⁹ Олгоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ. 1927. С. 722-723

²²⁰ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 384

²²¹ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. с. 463

²²² Олгоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. Київ. 1927. С. 741-744.

²²³ Олгоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. Київ. 1927. С. 742

піднімалося питання про Слобідську Україну. Загалом, варто відмітити, що Слобідська Україна до гетьманування Самойловича взагалі не розглядалася як українська територія. Якщо згадати описані вище територіальні уявлення козацтва, Слобожанщина взагалі ніяк не розглядалася, на відміну, наприклад, від Сіверщини, Південної Білорусі тощо. У цьому договорі пишеться, що Охтирський та Сумський полки повинні бути переведені на «Чигиринський бік Дніпра», у той час як Харківський та Рибинський планувалося виселити на Правобережжя і лишити ці землі незайнятими.²²⁴ Варто зауважити, що такий варіант розвитку подій був вигідний обом сторонам: Україна отримувала додаткові території, що були заселені українцями, татари б зменшували російське панування у Слобожанщині, відкриваючи для себе шлях до Тули. Характерно, що в договорі українські землі зветься не тільки виділеними князівствами, а й князівством Малоросійським, що прямо говорить про незалежність цих земель. Різниця понять виділене та удільне – очевидна. Далі у договорі йде мова про заборону обох берегів Дніпра нападати один на одного і гарантувалося зібрання комісії по компенсації збитків. Договором також гарантувалося право обох сторін на вільну торгівлю по визначеним безпечним маршрутам. Це є дотичним до того, як козаки ставили питання про економічні та соціальні права, зокрема, право на вільну торгівлю. І найголовніше – в одинадцятому пункті говориться про те, що князівство Малоросійське є «вольною державою, щоб права собі природні та порядок, який сподобається, вчинити вільно».²²⁵ Запорізькі інтереси також проходять в цьому договорі. Так, договором закріплювалося, що на Самарі татари фортець зводити не будуть. При потребі, гарантувалося наявність українського резидента в Криму та кримського в Україні разом із своїми постійними або тимчасовими посольствами. Що дуже важливо, і говорить про наявність певного досвіду в упорядників тексту, козаки прописали в умовах договору й свої зовнішньополітичні гарантії. Так, останньою статтею прописувалося, що якщо

²²⁴ Там само. С. 743

²²⁵ Там само. С. 744

Крим після війни захоче підписати мир із Москвою чи Польщею він зобов'язаний порадитися про це із Україною «з пожитком спільного добра обох боків».²²⁶ Як можемо бачити, договір і насправду досить цікавий – в ньому зафіксовані моменти, що кажуть про проведення козацтвом певної роботи над помилками після колишніх невдач. Ба більше, у сутності договору можна побачити вплив ідей Гадяцького трактату. Козаки не допускають жодної підпорядкованості, лише взаємовигідний і тимчасовий військовий союз для встановлення Україною державності. За описом В. Шевчука, Україна мала б жити за своїми правилами, перебуваючи у «добросусідстві» з Кримом. Він доходить до висновку, що цим документом намічалася дуже «цікава та далекоглядна» коаліція, яка б слугувала, за висловом історика, «військовим бар'єром від зазіхань сусідів-хижаків: Польщі та Росії».²²⁷ Подібні думки Петрика підтверджуються джерелами. Так, С. Величко наводить такі слова Петра Іваненка: «...я, знаючи, що Запорозьке Військо живе ущемлено, і бачачи невиносні кривди й ущемлення ваші, які діються від Москви та наших немилостивих панів, і бажаючи звільнити вас від підданства, удався до Кримської держави й до Криму їздив».²²⁸ Ба більше, Петрик у своєму листі закликає козаків обох берегів до боротьби: «Отож візьміться всією щирою правдою, без жодної одмовки за свої вольності разом з нами..., то учините поміж себе такий порядок, як самі схочете, щоб заживати собі вольностей, яких заживали предки наші за Хмельницького..., а коли б тепер не повстали за свої вольності, то знайте самі, що втратите собі, оскільки залишитеся вічними московськими невольниками і ніхто за вас не заступиться ніколи».²²⁹ Тут же, варто відмітити, відсилка до Хмельницького тут не просто так – Петрик діяв за тим же планом, що й очільник Гетьманщини до цього.

Тут варто відмітити, що підписанням цього договору, Петрик ставив перед собою дві основних цілі. Перша – полягала у звільненні України від

²²⁶ Олгоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. Київ. 1927. С. 744

²²⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 157

²²⁸ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 392-393

²²⁹ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 393

«московського ярма», друга – соціальна і полягала у звільненні від своєї ж старшини. Петрик відверто критикував та ставив за ціль боротьбу із політичним курсом Мазепи, що базувався на підданстві Москві та вивищенні своєї старшини. У цьому відношенні цікаво проаналізувати реакцію на дії Петрика самого Мазепи та представників старшини. В цих універсалах можемо побачити величезну кількість образ на адресу Петрика. Зокрема, гетьман та старшина апелюють до незнатності Петра Іваненка, називаючи його «щенюком», «злидарем, бідним і безрідним».²³⁰ Петрика звинувачують у «владолобстві, «брехні», «обкраданні» та «зраді товариства».²³¹ Останнє, скоріш за все, є вигадкою, що була досить популярною серед старшинства. Полягала ця вигадка у тому, що Петрик, доставляючи гроші полковнику, вкрав їх, після чого втік на Запоріжжя. Насправді, джерела не підтверджують цього, через що можемо зробити висновок про неправдивість такого закиду.²³² Про «безрідність» Петрика також є що сказати. Зокрема, точно відомо, що Петро Іваненко був пов'язаний із Жученками та Кочубеями сімейними зв'язками. Найбільш популярною теорією є те, що жінкою Петра Іваненка була онука полковника Жученка. Але найбільш характерне інше: у низькому походженні звинувачує старшина, яка ще кілька років тому була ніким. Аналізуючи період гетьманства Виговського, ми казали, що тодішня старшина почала досить серйозно опікатися питанням про свої земельні наділи та статус. Не те що б козацтво колись ігнорувало ці питання, але можемо бачити наскільки важливішими вони стали вже за часів Мазепи. В чомусь, це наслідок політики обох гетьманів: при першому цей процес почався, при другому – вже кристалізувався. Дійшло до дурного: козацька старшина почала вести себе як аристократія, звинувачуючи один одного у «безрідності». Зрозуміло, що, скоріш за все, ми маємо справу зі звичайною дискредитацією, де приймаються усі аргументи. Але в контексті розвитку ідей козацтва – думка цікава. Останнє,

²³⁰ Там само. С. 392-394

²³¹ Там само. С. 394

²³² Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 153

що варто відмітити в універсалі, так це відмову старшинства визнати проблеми посполитого народу, на соціальну базу котрих опирався сам Петрик. Як ми знаємо, посполиті люди зазнавали неабиякого тиску з боку старшини: закріплення у підданстві, відмова переходу до козацтва, майнові утиски тощо. На такі Петрикові закиди, старшина відповіла повним ігноруванням, сказавши, що «посполитий народ не несе жодного незвичного утяження».²³³ І знову можемо зафіксувати певний відхід від «старих традицій» козацтва – захисту селян та звичайного люду від феодального права. Треба визнати, що старшина, тільки доторкнувшись до феодальних привілеїв, враз перетворилася в тих же тиранів, проти яких донедавна боролася. Цікаво, що ситуація із Петриком стала основою для боротьби всередині старшини. Так, «зрада» Іваненка одразу привернула увагу до боротьби Кочубея та Мазепи. Особисто гетьман та його оточення одноставно скинуло провину за бунт Петрика на генерального писаря Кочубея. Останній усі звинувачення відкидав, натякаючи на політичний сенс цього дійства. Його можна зрозуміти, бо він як ніхто інший розумів, що «багато невинних людей за брехливими й частими поданнями марно погинули та й тепер гинуть без суду...».²³⁴ При цьому треба мати на увазі, що соціальні низи не були єдиною опорою для виступу Іваненка. Іван Рутковський, будучи помічником гетьмана Мазепи, описував ситуацію, у якій Петрик діє не один, маючи певну підтримку серед старшинства. Рутковський також задається питанням про договір, ставлячи під сумнів «...чи його голови це сенс та умисел».²³⁵ Цим листом можемо зрозуміти відкритий натяк автора – Петрик діяв не один, і навіть мав певну підтримку серед старшин. Загалом назвати старшину єдиним політичним організмом у часи гетьманування Мазепи складно. Опозиційних до нього полковників та урядовців було чимало. М. Костомаров у своїх розвідках описував ці моменти досить широко. Оточення колишнього гетьмана Самойловича неабияк

²³³ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 394

²³⁴ Там само. С. 399

²³⁵ Д.Эварницкий. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т.І. с. 435-436

постраждало в часи правління Івана Мазепи, про що і повідомляв історик.²³⁶ О. Оглоблін досить чітко показав, що за організацією повстання Петрика могла стояти полтавська опозиція, зокрема, В. Кочубей, І. Іскра та Ф. Жученко.²³⁷ Але однозначно сказати про організацію цього повстання представниками козацької старшини не можна. У цьому відношенні, найкращий висновок зробив В. Шевчук, сказавши, що «...реальних даних, що саме вони інспірували повстання Петрика, все-таки нема...». Але навіть Шевчук однозначності не додав, позначивши, що «...це й справді були розумні й обережні люди, які могли акцію Петрика інспірувати для спроби, щоб реально пересвідчитися, чи підтримає повстання козацтво та народ...».²³⁸ Тим паче, зауважимо, що головним завданням Петрика не було перетягнути на свою сторону старшину. Іваненко на початку свого повстання, як свого часу і Хмельницький, зробив ставку на Січ, намагаючись спочатку знайти підтримку у них. І вже після змови із Запоріжжям, Петрик планував «запалити» війну, що була направлена не тільки на тирана в особі Москви, а й на «внутрішнього ворога» – козацьку старшину на чолі із Мазепою. Але його планам вже на самому початку не судилося відбутися – січовики хоч і прийняли умови договору, але доєднатися до повстання навідріз відмовилися. Петрик, прийшовши до Перекопу, знайшов себе у досить цікавому становищі: він та кільканадцять козаків зустрілися із 20-тисячним кримським військом. Фактично, на цьому моменті Петрик не міг реалізовувати незалежну політику, бо буквально залежав від хана. У Перекопі відбулася рада, за результатами якої Петрика було обрано «козацьким ханським гетьманом». Даючи клейноди та інші подарунки, ханський візир вимови козакам досить показові слова: «більших собі подарунків не сподівалися, бо ми вправі не давати, сказав він, але хочемо брати собі».²³⁹ Ці слова досить яскраво ілюструють проблеми, на

²³⁶ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. с. 444-451

²³⁷ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 1960. с. 175

²³⁸ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 160

²³⁹ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 389

які свого часу не звернули увагу, або проігнорували, очільники української держави, включаючи самого Петрика. Військово-політичні відносини між Україною та Кримом існували не просто так: вони давали неабиякі можливості обом державам, рівно як і закривали потреби один одної. А ні Крим, а ні Україна не могли реалізовувати свої державні плани, не покладаючись на силу армії. А розуміючи обмеженість військових ресурсів обох держав та їхнє сусідство, такий військово-політичний союз був найпростішим сценарієм для обох країн. Але між обома сторонами були непримиренні розбіжності: питання релігії та недалекоглядність татар, які не хотіли бачити Україну сильною державою, вибудовуючи відносини із нею, в чомусь, зверхньо. Тому, можемо зробити висновок, що без вирішення цих проблем, вище згаданий договір працювати не міг, і виглядав відверто утопічним. І сказані візиром слова це доводять: татари одразу бачили Петрика як свого ставленика та сателіта, відповідно вибудовуючи свої відносини з ним. Щоб з України «брати, а не давати». В результаті, навіть союз із одновірною Туреччиною не зміг вберегти Крим від зазіхань «хижих» країни – Польщі та Росії. Схожа ситуація й з української сторони – Петрик, почавши втілювати свій план, стикнувся із безліччю перепон: зневіра по відношенню до Криму, втома від багаторічної війни та розрухи, розбрат, злидні і відсутність, за висловом В. Шевчука, «національного піднесення й бажання визволитися, як це було за Б. Хмельницького...».²⁴⁰ Тогочасне суспільство конче хотіло перепочити, набратися сил після подій Хмельниччини та Руїни, чим і скористалася Росія, почавши процес урізання автономії України. При цьому мотивація та бажання Петрика зрозумілі, він і сам про них говорить: «... подбаю, що люди, вийшовши з московських слобід, селитимуться на Чигиринській стороні і житимуть спокійно на обидвох боках, так як жили за старого Хмельницького, не знаючи оренд, індукт, сердюків, підвід, ральців та інших тяжарів. Сподівався також, що з малоросійських військ приходитиме йому в допомогу

²⁴⁰ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 162
85

військо, і може прибуде до нього якийсь Василь, що живе тепер убого».²⁴¹ Але маємо визнати, що особливості свого становища, Петрик не досягнув у повній мірі, що призвело до печального фіналу. Почавши бойові дії із «заколотниками» І. Мазепа видає під Гадячем свій універсал, в якому піддає аналізу ситуацію, що склалася. У цьому універсалі Мазепа постає як і вірний хранитель «російського порядку», так і ставить досить влучні питання з приводу всієї історії українського козацтва. Так, він наголошує на потребі дотримуватися вірності російській монархії та «міцно стояти за православну віру, за Божі церкви, за вітчизну і за цілість домів своїх та свого добра». Також Мазепа дає певні настанови: не слухати «бунтівних зваб та заколотних оман» і «неодмінно дотримуватися існуючих порядків». Гетьман апелює до недавніх часів, кажучи про наявність в усіх хліба та добра, чого не можна було сказати про часи Руїни. Продовжуючи цей пасаж, Мазепа звинувачує козаків в тому, що «уносилося між народ розрізнення та внутрішнє замішання». Він згадує Сірка, що пішов на Умань, Сулиму, Суховія, Ханенка, називаючи їх заколотниками, які «бігали за владою». Хоча зрозуміло, що «змішування» вище названих діячів в одну купу це не досить правильно. Ставити в один ряд Ханенка, Сірка із Суховієм, справжнім авантюристом, дивно. На думку того ж Шевчука, цей універсал поєднує в собі як і «сильні резони», так і «демагогічні пасажі».²⁴² Його правда, бо в цьому універсалі дійсно «намішано» велика кількість як і справедливих зауважень, так і відвертої брехні. Один із найцікавіших моментів цього універсалу йде далі – Іван Мазепа бачить порятунок України в підданстві «богохранимої держави їхньої царської пресвітлої величності». За його думкою, якби Україна не слухала цих заколотних оман, то жила б «у власній повноті ціла й неумалена в своїх оздобах». При цьому жодним чином не коментується одна з головних причин постійних чвар всередині козацтва, а потім і розколу Гетьманщини –

²⁴¹ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 389

²⁴² Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 163-164

діяльність урядів Росії та Польщі. Гетьман закликає лише до трьох речей: боронити церкву, триматися російської орієнтації та влади законного гетьмана, тобто самого Мазепи. Відповідаючи на центральний мотив повстання Петрика, гетьман повністю його ігнорує, завершуючи такими словами: «Жодної він, ошуканець, не може знайти причини, від чого народ наш мав би відійти від міцної їхньої царської пресвітлої величності оборони й премилосердної держави».²⁴³ Таким чином, знову зіграла іронія долі: Мазепа, був вимушений воювати із Петриком, який відображав його потаємні думки, що зумовили протест вже самого Мазепи.

Перша військове повстання Петрика закінчилося, по суті, нічим. Він разом із татарами взяв в облогу кілька фортець, захопив два міста – Китайгород та Царичанка, за що очільники цих міст були покарані. Також ці повстання зумовили побоювання гетьмана за внутрішнє становище Гетьманщини, про що він особисто писав до Москви. Ба більше, Мазепа, натякаючи на потребу у збільшенні своїх повноважень, дорікав московському уряду у повільній реакції на бунт Петрика. Гетьман відверто говорить про те, що повстання Іваненка змушує боятися та постійно опікатися, «щоб та пожежа не поширилася далі, всередину малоросійських міст...».²⁴⁴ Наступні акції Петрика визначилися відсутністю будь-якого успіху, а постать самого Петрика пішла в забуття.

4.2. Гетьманування І. Мазепи як каталізатор змін у поглядах українського козацтва.

Іван Мазепа є одним з найцікавіших та найпопулярніших в історіографії очільників Гетьманщини. Неоднозначність образу гетьмана ставало величезною перепоною для дослідження його діяльності та розуміння його мотивації. Російська історіографія звикла називати його «зрадником», в

²⁴³ Вельчко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 390-392

²⁴⁴ Там само. С. 395-397

Україні ж склався «патріотичний» погляд на постать Мазепи.²⁴⁵ Обидва образи хоч і були діаметрально різними, поширювалися в різних темпах, але, по суті, є сторонами однієї монети. Розгляд Мазепи через призму понять «герой» чи «зрадник» не є історичними, тим паче, при розгляді такої постаті як Мазепа. Маємо на увазі, що гетьман, як і будь-який інший очільник української держави, котрих ми аналізували вище, був людиною складною. Не менш складними були й часи, у яких діяли і Мазепа, й інші гетьмани. Навіть короткий огляд біографії Мазепи дає можливість дійти цього висновку – служба у Польщі, служба при Дорошенкові, і, нарешті, служба російському цареві. Усі ці епізоди з життя Мазепи є етапами становлення його як політика, керівника та очільника «вітчизни матері нашої».²⁴⁶

Аналіз діяльності гетьмана та вплив його гетьманування на еволюцію поглядів козацтва доцільно було б почати з невеликого біографічного огляду. І. Мазепа народився у шляхетській сім'ї, а його батько був видним діячем Хмельниччини. Останній перебував в оточенні І. Виговського, займався дипломатією та був однозначним прихильником Гадяцького договору. Сам Мазепа почав свою кар'єру покойовим Яна Казимира, навчався як і в Україні та Польщі, так і в Італії, Франції, Німеччині та Нідерландах. Після свого навчання, Мазепа продовжив свою роботу у Польщі, виконуючи королівські дипломатичні доручення, наприклад, він вручав клейноди П. Тетері. У 1669 році майбутній гетьман почав свою козацьку службу, перебуваючи в оточенні П. Дорошенка. У ці часи Мазепа був як і вправним дипломатом, так і воєначальником. Отже, ми маємо справу із освіченою людиною, котра отримала найкращу європейську освіту. Разом з тим, Мазепа мав неабиякий дипломатичний досвід. Він перебував в оточенні людей, що симпатизували ідеям І. Виговського, а потім й П. Дорошенка. А свідоме несіння служби саме при Дорошенкові говорить про наявність у Мазепи незалежницьких уявлень

²⁴⁵ В. Шевчук. Іван Мазепа : художньо-документальна книжка – Київ: Веселка, 1992. с. 6-8

²⁴⁶ Таирова-Яковлева Т. Г. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков // Украина и Россия: история и образ истории. Материалы российско-украинской конференции. Москва, 2008. С. 1

вже у молодості. Наступні події в житті Мазепи також чітко окреслюють його уявлення та орієнтації. Будучи генеральним старшиною, майбутній гетьман розумів, що політична боротьба та проект Дорошенка програв. Разом з тим, було очевидним, що Правобережжя остаточно перестав існувати як політичний центр. А, отже, єдиним шляхом реалізації амбіцій Мазепи є розвиток кар'єри на Лівобережжі – останньої надії української державності.

В результаті Коломацької ради, І. Мазепа став гетьманом Лівобережжя, а отже мав змогу реалізувати свої політичні плани. Доказів того, що ця рада була інспірована саме Мазепою нема, але цікавість в іншому. Будучи політичним опонентом І. Самойловича, гетьман звертав увагу на особливості його управління та перейняв їх. Аналізуючи внутрішню політику Мазепи, можемо бачити неабияку схожість – російська орієнтація та «монархічні» тенденції. Проте, варто зауважити, що Мазепа розумів, що політика його попередників мала певні вади: «Мої попередники надто дотримувалися старих традицій та звичаїв або ж були нікчемними людьми, і їхнє правління дискредитувало їх навіть в очах самих же козаків. Гетьман повинен діяти так, щоб сприяти цілям та намірам царя і в той же час дбати, щоб не втратити довір'я підлеглих. Цього можна досягнути, якщо гетьман у найменших дрібничках підтримує козаків, а вони тоді вбачатимуть у ньому свого заступника й поборника своїх прав перед царем. У такий спосіб завойовується прихильність козацької черні; гетьман знає усі сподівання й побоювання, симпатії і антипатії козаків, і вони не мають перед ним жодних таємниць».²⁴⁷ Підписання Мазепою Коломацьких статей стало визначальним для його політики. З одного боку, росіяни закріплювали піддане положення українських земель, закріпивши свою владу. З іншого, встановлювалася упорядкована система роздачі земель, захисту маєтностей та податків. Хоча, загалом, у договорі відверто прописуються статті, що забирають значну частку автономічних прав України. Встановлювався реєстр у 30 тисяч осіб, із тим

²⁴⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення – Київ: Абрис, 1995. – с.

нюансом, що «мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати».²⁴⁸ Показовим є вирішення питання про дипломатичні стосунки Гетьманщини. Козаки просили царський уряд дозволити їм мати якісь дипломатичні зносини. Зрозуміло, що російській уряд відмовив їм у цьому, аргументуючи це тим, «що від того чиняться в малоросійських містах численні чвари».²⁴⁹ Ба більше, у цьому контексті, будь-які, у тому числі господарчі, зносини із Кримом суворо заборонялися. Така ж ситуація була із українськими землями під владою Польщі – переходити на той бік та приймати звідти біженців заборонялося. Питання про конфлікти козаків із російським військом фактично ігнорувалося. Між тим, російський уряд продовжив вбивати клин між гетьманом і старшиною, окремо виписавши аналогічні рядки з Конотопських статей, що забороняли гетьману звільняти представників старшини без відома царя. Ба більше, цими статтями встановлювалася повна залежність гетьмана від росіян, закріплюючи за ним «для охорони та цілісності» Московський стрілецький полк.²⁵⁰ Окремо у статтях прописано введення російської валюти – «чехів», чому свого часу опирався Самойлович. Росіяни і тут ставлять ультиматум, бо «...хто виявився супротивним до того, то чинити над тим смертну кару».²⁵¹ Цікавим є і те, що козаки просили про відміну в Україні оренди, чого росіяни, зрозуміло, не задовільнили. Завершення цих статей є найбільш цікавим – вперше було окреслено ідею поглинання українського народу російським. Для повного розуміння цього, варто процитувати ці рядки: «Так само, щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одноголосно:

²⁴⁸ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 1. М., 1858. с. 310

²⁴⁹ Там само. С. 312

²⁵⁰ Там само. С. 317

²⁵¹ Там само. С. 318

гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські».²⁵² Цікаво зауважити, що у своєму доносі, В. Кочубей закидав гетьману, що той за увесь час свого правління, цієї статті не виконував.²⁵³

Підводячи підсумок аналізу Коломацьких статей, можемо дійти такого висновку, що козаки опинилися у ситуації, коли російський режим намагається ще сильніше посилити свою владу в Україні, забравши в них ще більше вольностей та прав. Козацтво намагається цьому опиратися, пропонуючи інше, але зрештою втрачають частину автономії. Гетьмана, при цьому, ставлять в відповідну залежність та статус, де він є не очільником козаків, а особисто підданим російського царату. Фактично, цими статтям починається процес остаточного входження українських територій у склад російської держави: ставиться питання про асиміляцію, створюються умови до економічних перетворень на російську манеру, фактично ліквідується можливість проведення зовнішньої політики і, на сам кінець, гетьман контролюється російським військом. Разом з тим, російська влада продовжувала політику «розділяй та володарюй», ще більше посиливши внутрішній конфлікт козаків. У Коломацьких статтях окремо висвітлювалася проблема реєстрового та нереєстрового козацтва, тим самим обидва табори входили у суперечність один з одним. Паралельно із цим, вбивався клин між старшиною та гетьманом, про що ми говорили раніше. Сталося так, що проблема боротьби різних верств козацтва, що зароджувалася ще за часів Руїни, лише погіршилася, внаслідок цілеспрямованої політики Москви. За виразом В. Шевчука, І. Самойлович залишив «позірну стабільність» в Україні, а подальша діяльність російського уряду лише посилювала суперечності.²⁵⁴ А

²⁵² Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 1. М., 1858. с. 318

²⁵³ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 106

²⁵⁴ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 174

привід до внесення змін у взаємовідносини козацтва, про який ми сказали вище, лише доводить це.

Початок правління Мазепи, як ми вже казали, супроводжувався майже повним повтором політики попередника – беззаперечна покора російській владі. Характерною рисою політики Мазепи була відносна самостійність, направлена на використання «неповороткості» російської державної системи. Шляхом підступу та брехні Мазепа будував відносини із старшиною та російським урядом не на правних началах, в чому полягала особливість тодішнього устрою Москви. За визначенням того ж Шевчука: «...це входило (аж до наших часів) у природу російського самодержавства, і без цього не міг обійтися жоден політик, бо знову-таки не законами ця держава користувалася, а волею окремих осіб».²⁵⁵ Політика Мазепи була своєчасною та досить розумною, тим паче, що й росіяни це розуміли, окремо узаконивши доноси в Коломацьких статтях. Не менш показовим є момент із грабунком казни Самойловича у якому видно стиль політики гетьмана: «Москви не задирати, потрібних людей з російських урядовців корумпувати, бути догідливим, при нагоді й уполітдженим, а загалом робити своє».²⁵⁶ У тій ситуації гетьман приховав частину казни, розділивши її зі своїм оточенням та, щоб не бути спійманим, підкупив російського наглядача. Згодом виникла ще одна ситуація: російський уряд почав виконувати свою програму по будівництві фортець на р. Самара, що, очевидно, йшло у протиріччя із Січчю. Мазепа знав про це, не повідомляючи запорожцям про наміри росіян, і поставив їх перед фактом. Тут треба зауважити, що російська політика в цьому контексті збігалася з інтересами самого гетьмана. Він хотів заспокоїти «буйний нрав» запорожців, допомагаючи росіянам у будівництві фортець. Таким чином, гетьман досягав важливої для себе політичної мети: запобігти можливості Запоріжжя диктувати свої вимоги гетьману. Але гетьман не зміг запобігти невдоволенню, яке зростало серед січовиків. Цей факт досить чітко описав С. Величко:

²⁵⁵ Там само. С. 174-175

²⁵⁶ Там само. С. 175

«...московські стрільці, котрі жили в тій Кам'янозатонській фортеці, часто входили із притисненими запорожцями в сварки і бійки, і це тяглося до крайнього розорення й запустіння Запорозької Січі, що сталося 1709 року».²⁵⁷

1690-ті – часи розквіту Гетьманщини та особистий триумф Мазепи. В Україні починається велика розбудова: церкви, навчальні заклади тощо. Разом з тим, гетьман запобігав невдоволенню старшини, захищаючи їхні права та привілеї.²⁵⁸ Не допускав гетьман і зайвих чвар серед міщанства, надаючи їм допомогу.²⁵⁹ Допомога церкві не закінчувалася лише на фінансуванні будівництва, про що свідчить величезна кількість універсалів.²⁶⁰ Можна підсумувати, що діяльність гетьмана у відносно спокійні 1690-ті була направлена на те, щоб не «наносити людям невиносну трудність».²⁶¹ Мазепа робив досить багато речей, аби «...через такий нелад і через часте відбування підвід ті вбогі нашого рейменту люди не були до решти розорені та знищені...».²⁶² Так само, гетьман опікувався питанням захисту населення, пишучи у своїх універсалах про те, щоб «міста малоросійські, в яких усіх нас домівки є, жони і діти були не без оборони» та «щоб ставати до відсічі ворогові для захисту домів, жінок і дітей своїх».²⁶³ Про погляди гетьмана на проблему селянства відомо, що той не допускав занадто сильної експлуатації українського селянства, караючи тих, хто «незносні чинив кривди у панщині...».²⁶⁴ При цьому, не можемо не відмітити певний парадокс: політика гетьмана з економічного піднесення Гетьманщини супроводжувалася із неабияким супротивом чи не усіх верств населення. Так, старшина вважала, що Мазепа забирає в них права та вольності, їхню особисту владу. Рядове козацтво звинувачувало Мазепу у відході від старих порядків та втратах у війнах Петра I. У свою чергу селянство було невдоволеним податковою

²⁵⁷ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 366

²⁵⁸ Іван Бутич. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Київ, 2002. с. 216-220

²⁵⁹ Там само. С. 215-216; с. 225-226; с. 228

²⁶⁰ Там само. С. 229-231; с. 224-225; с. 223; с. 221

²⁶¹ В. Шевчук. Іван Мазепа : художньо-документальна книжка. Київ: Веселка, 1992. с. 125

²⁶² Там само. С. 125-126

²⁶³ Там само. С. 126

²⁶⁴ Іван Бутич. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Київ, 2002. с. 379

політикою гетьмана, заборонаю записуватися в козаки тощо.²⁶⁵ Дума гетьмана «Всі покою щиро прагнуть» є якраз-таки описом тих проблем, із якими стикнувся Мазепа, проводячи свою політику. У цій думі гетьман відстоював свої ідеали: централізація влади, консолідація українського суспільства. Гетьман однакого закидав і про-турецьким політикам, і про-польським. При цьому відверто казав про нечесну службу Росії, бо вони козаків «мужиками називають» і про «підданство дорікають». Мазепа закінчує тим, що лише вільна та єдина Україна може «шаблею мати права».²⁶⁶

Паліївщина стала яскравим прикладом політики гетьмана на початку XVIII ст. Виконуючи волю російського царя, Мазепа знову організував братовбивчу війну. Це і не дивно, бо іншого гетьман зробити і не зміг, в результаті чого, повстання Палія, Самуся та Іскри було приречено на поразку. За виразом В. Шевчука, Мазепа, «...як гетьман, може, й сам хотів позбутися, як про це вістить народна традиція, сильного конкурента в особі Палія, а об'єктивно — ще раз посприяв українському розбрату та самопожертю».²⁶⁷ Результат цього повстання є досить неоднозначним. З одного боку, гетьман отримав під свою владу Правобережжя. З іншого, як ми вже сказали, Мазепа знову став виконавцем досить брудної справи – придушенні національного повстання, а разом з тим, понівечену війнами територію Правобережжя. Разом з тим, існувала вірогідність, що результати повстання не сподобалися гетьману ще з однієї причини. Так, джерела повідомляють, що заколот на Правобережжі міг перейти і на Лівий берег. Іван Мазепа писав царю про «вогонь Самуся», спричинив «іскру» і на Лівобережжі.²⁶⁸ Не менше хвилювало гетьмана і Запоріжжя, яке також загрожувало стабільності уряду гетьмана. Деякі джерела описують ситуацію тривожніше. Так, Мазепа боявся, «...що чи не вся Україна запорозьким духом дихає» та дорікав, що «народ посполитий сваволлю

²⁶⁵ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 133

²⁶⁶ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 109-110

²⁶⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 182

²⁶⁸ Олгоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 1960. с. 227-228

любить».²⁶⁹ Природно, можемо фіксувати певну зміну в поглядах гетьмана після Паліївщини. Проблема в аналізі та фіксації цього зламу полягають у тому, що Мазепа був досить таємничим та обережним політиком. Ба більше, С. Величко називає гетьмана «макіавелем», натякаючи на любов Мазепа до творчості Макіавеллі.²⁷⁰ Відповідно, можемо припустити, що гетьман був людиною, що сповідувала філософію італійського мислителя. Розуміючи це, не є дивним така хитра та продумана політика гетьмана, що постійно змінювалася, паралельно подіям в Україні та світі. У контексті зміни поглядів гетьмана обов'язково треба розуміти: чи почав гетьман якісь таємні зносини із іншими державами? Конкретної відповіді на це, нажаль, немає, але П. Орлик та С. Величко говорять про існування у гетьманах певних тайнописів. Ба більше, Орлик свідчив про те, що велика кількість рішень та думок гетьмана невідомі, бо ні з ким ними останній не ділився.²⁷¹ Знаємо також про те, що гетьман володів багатьма мовами, і досить часто вступав у зносини із кимось, без сторонньої допомоги. Не менш серйозним рушієм для переоцінки гетьманом своїх поглядів, стала дестабілізація гетьманської влади у зазначений період. Ми вже говорили, що така тенденція була закріплена остаточно Коломацькими статтями, але події на Правобережжі лише посилили їх. Хоча варто зауважити, що негативний «Пашквіль» був зроблений на Мазепу ще у 1691 році, де називають його «губителем християнським», звинувачують у зраді на користь Туреччині і так далі.²⁷² Більше про нестійкість положення гетьмана можна дізнатись з чисельних доносів на гетьмана. Один з найцікавіших випадків є донос Данили Забіли, котрий звинувачував гетьмана приблизно в тому ж – зраді на користь «бусурман».²⁷³ Цікавою ця ситуація є тому, що реакція гетьманського уряду була жорстокою – смертна кара, але гетьман це рішення змінив на довічне ув'язнення. Але, насправді, тих

²⁶⁹ Там само. С. 229

²⁷⁰ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. с. 397

²⁷¹ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 183

²⁷² Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 3-4

²⁷³ Там само. С. 24-28

доносителів було чимало – від вже згаданого Кочубея до Іскри.²⁷⁴ Не менш болючим для гетьмана стало питання політики Москви. У джерелах говориться про такі слова гетьмана: «Бачу, цар принизив Польщу, але й Україну він дуже обтяжив...».²⁷⁵ Мається на увазі, що політика Росії досить серйозно вплинуло на перегляд гетьманом своєї політики. Більш чітко гетьман говорить про ці «обтяження» у своєму листі до І. Скоропадського. У ньому гетьман скаржиться на те, що «ворожа нам здавна сила московська» довела Україну «до крайньої згуби», забираючи в них права та вольності, без ради «почала забирати малоросійські городи в своє посідання». Цікавішою є інформація про те, що з отриманих гетьманом «пересторіг», слідує, що гетьмана і старшину «хочуть за притаганими їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію і солдат повернути, народ же малоросійський навіки віддати в рабство».²⁷⁶ Приблизно те ж саме говорить і П. Орлик у своєму листі до Яворського. У ньому відповідається про наміри російського уряду про заміну гетьмана на О. Меншикова. У тому ж листі згадуються полковники І. Чарниш та Д. Горленко, котрі переповідають про чисельні кривди по відношенню до козаків, а що найголовніше, про наміри росіян щодо «перетворення їх у регулярні драгунські полки».²⁷⁷ Цікавим цей лист є і тим, що Орлик переповідає ситуацію, в якій прилуцький полковник «...за душу Хмельницького завжди Бога молять».²⁷⁸ Козацьку кривду розкриває й наведена Орликом інформація про царський указ, за яким усі козаки повинні були б формуватися «...за прикладом Слобідських полків». Досить показовою є реакція старшини на цю новину: «...так застрашив і роздратував був усіх полковників та старшину, що цілком мали відчай щодо своїх вольностей, ні про що інше не говорили, тільки що вибір п'ятаків є ступінь перевлаштування

²⁷⁴ Там само. С. 61-155

²⁷⁵ Там само. С. 107

²⁷⁶ В. Шевчук. Іван Мазепа : художньо-документальна книжка. Київ: Веселка, 1992. с. 128

²⁷⁷ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 2-3

²⁷⁸ Там само. С. 8

в драгуни й солдати».²⁷⁹ Вельми цікаво говорить гетьман про своє становище зі слів Кочубея. Хоч правдивість цих слів є сумнівною, але продемонструвати їх буде цікаво. Так, нахваляючи Виговського та Брюховецького, гетьман говорить, що вони «хотіли вибитися з неволі», чого злі люди не допустили. Мазепа продовжує, говорячи, що «і ми хотіли б дбати далі про свою цілість і вольності, та ще засобів до того не маємо, а головне, що серед наших нема одностайності». Гетьман доходить до досить сумного висновку: «...як би нам на майбутні часи вбезпечити і себе, і тих, що після нас будуть жити..., і ні в кого мені нема допомоги, і нікому я не можу довіритися».²⁸⁰ Неймовірними словами здається присяга Мазепи перед Орликом, у якій можна досягнути основні погляди гетьмана на те все: «...перед всемогутнім Богом постаю і на тому присягаю, що я не для приватної моєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, ані задля інших будь-яких прихотей, але для вас усіх, що під владою та рейментарством моїм лишаєтеся, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорозького й народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при Божій помочі чинити, щоб ви з жонами та дітьми і Вітчизна з Військом Запорозьким як від московської, так і шведської сторони не загинули. А коли б для будь-яких приватних моїх прихотей те осмислювався б чинити, побий мене, Боже, у Тройці святій єдиний і невинна страсть Христова на душі і на тілі».²⁸¹

І маємо тепер таку ситуацію: частина українського козацтва на чолі із Мазепою, розуміючи своє поневолене становище, вирішує повстати проти свого поневолювача – Москви. Стан козацтва напередодні повстання ми описали: росіяни от-от планували залишити козацтво «за бортом» державотворення, відмовивши від статусу своєрідної еліти підросійської України. Разом з тим, і серед козацтва не було єдності, про що ми теж сказали.

²⁷⁹ Там само. С. 10-11

²⁸⁰ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М. 1859. с. 104

²⁸¹ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). с. 13-14

Загалом, козацьке суспільство переживало не найкращі часи, що було, у тому числі, інспіровано російським урядом. Про приклади цього ми говорили вище, але показовим був момент, коли гетьману приходилося мирити своїх родичів. Конфлікт між Мокієвським, Обідовським та Мазепою є одним з найболючіших конфліктів гетьмана.²⁸² Паралельно із тим, вирувала Північна війна, що загрожувала, зокрема, Україні. Початок цієї війни серйозно вплинув на взаємовідносини Москви та Січі – останні не дійшли до фронту, пограбувавши мешканців України та Росії. Мазепа на захист січовиків не став, а московський уряд почав шантажувати запорожців, що не дало позитивного результату. Січовики, дізнавшись про арешт московитами своїх посланців, розпочали бунт: почали переходити на бік шведів та домовлятися про допомогу із ханом. Діяльність тогочасного кошового отамана Костя Гордієнка не допомагала вирішенню конфлікту, а, навпаки, підбурювала козаків до взаємної ненависті. Мазепа однозначно злився на січовиків, називаючи Гордієнка «проклятим псом».²⁸³ Акція запорожців закінчилася мирно: жалування їм повернули, а на місті Гордієнка став новий отаман – Герасим Криса. Але запорожці на цьому не зупинилися, проводячи певні акції. Гетьман у свою чергу за цим спостерігав, піднімаючи питання фізичної ліквідації Гордієнка, бо того Мазепа вважав «головним заводилом».²⁸⁴ Мазепу також непокоїла інформація про те, що його полковники Міклашевський та Іскра почали якісь змовини. Так, перший почав таємні зносини із поляками, а саме з польським сенатором Коцелем, який виступав за федерацію із Україною. Про останнього стало відомо, що він вів переписку із ханом. Мазепа попросив Петра про дозвіл прибрати їх з посад, але залишити в Україні, не доводячи до заслання у Москву. Але був гетьман і винуватцем у ще одній досить відомій трагедії для українського козацтва – будівництво Петербургу. Зрозуміло, що відправка січовиків у північну столицю пояснювалося їхньою сваволею, але

²⁸² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 137

²⁸³ Там само. С. 151

²⁸⁴ Там само. С. 152

тим не менш, Мазепа захищати їх не став. Навпаки, гетьман разом із Головіном намагалися вирішити питання про повернення втікачів з Петербургу.²⁸⁵ Цікавий епізод відбувся у Польщі, коли восени 1705 року Мазепа та його військо стояли перед Замостям. До Мазепа приїхав Франтішек Вольський – представник новообраного короля Польщі Ліщинського. Ця подія є першим фактом зустрічі гетьмана із представниками шведської орієнтації. Вольський передав гетьману умови, за якими Україна могла бути Малоросійським королівством зі «вськими вольностями» та «звільнення від будь-якого тиранського правління». Відомо, що Мазепа відмовив, піддавши поляка допиту із тортурами. У своєму поясненні, гетьман зафіксував своє підданство, наголосивши, що буде вірним цареві «як стовп непохитний і як адамант незламний».²⁸⁶ Цікаво, що й в цей момент остаточно сформувалася позиція гетьмана з приводу Правобережжя. Незважаючи на запустілість краю, Мазепа не полишав своїх амбіцій стати «гетьманом обох берегів». Гетьман точно не збирається віддавати ці землі назад у Польщу, про що пише Головіну. Але треба відмітити, що ускладнювало це питання і агресивність поляків, що стояли і на Волині, і на Київщині. Вони на постійній основі не давали продику козакам, іноді доводячи до насильства. Мазепа переповідає, що боїться переростання цього конфлікту у бойові дії між козаками і поляками.²⁸⁷ Загалом Північна війна стала викликом для українського війська та старшини. Це вже не була війна із турками, поляками чи татарами. Козакам доводилося боротися проти найкращого на той момент регулярного війська – шведів. Вони воювали зовсім по-іншому, що викликало величезну кількість проблем. Занепад у стані козаків також можна пояснити політикою Росії – вони хотіли якомога швидше переробити козацькі полки у драгунські. Це відкривало найголовнішу для старшини проблему – такі зміни одразу будуть відображені на їхніх правах, вольностях та владі. З гетьманом так само, він залишився крайнім, і йому треба

²⁸⁵ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 167-168

²⁸⁶ Там само. С. 172

²⁸⁷ Там само. С. 173-174

було якось пояснювати старшині, що за зміни відбуваються. Положення гетьмана вкрай складне: він починає розуміти, що росіяни ним відверто користуються. Показовим є будівництво Печерської фортеці, бо звідусіль чуто скарги на дії російських військових та адміністративних лідерів. Протестували навіть найближчі соратники гетьмана – П. Апостол та Д. Горленко, про яких ми вже казали вище. Мазепа вже думав відправити до царя делегацію, аби останній підтвердив права та вольності козаків, але розмова із Голіциним, не дала цьому відбутися. Київський воєвода запевнив гетьмана, що така дія погубить гетьмана та «погубить старшин».²⁸⁸ Тим паче, досить погано склалися тодішні обставини для гетьмана: помер Ф. Головін, довірена особа Петра, і досить близький товариш самого Мазепа. Ця подія досить сильно вплинула і на події в Україні, зокрема, закріпила позиції О. Меншикова – владолюбного та досить жадібного полководця. Вище ми говорили про те, що у нього в планах було замінити Мазепу на гетьманській посаді. Не кажучи вже й проти, що сам Меншиков досить часто дозволяв по відношенню до гетьмана неприємні вчинки та слова. Показовим був момент, коли цар вирішив відправити Меншикова на Волинь, а йому у «команду» надіслав Мазепу, що зачепило останнього. Цей вчинок царя наніс серйозний удар по шляхетській гордості гетьмана, бо Меншиков в очах Мазепа виглядав не більше як «безрідний нахаба».²⁸⁹ Характерно, що сам Мазепа жалітися на тяжби козаків не перестав. Лиш виділимо, що сказати у повній мірі про кривди, Мазепа не наважився. Результатом його листів до царя стало призупинення будівництва Печерської фортеці через погіршення погоди. Козацьке військо повернулося додому. Проте, почалися нові проблеми із січовиками. Мазепі надійшла інформація про те, що січовики почали зносини із Кримом. Разом з тим, Петро I хотів бачити січовиків на війні зі шведами, але належного жалування запорожці не отримали, що й призвело до бунтів навколо кордону Січі і Гетьманщини. Однак, і тут все закінчилося мирно, козацькі загони

²⁸⁸ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 183

²⁸⁹ Там само. С. 185

відправилися на фронт, отримавши гроші, а гетьман звітував про відсутність союзу Січі та Криму. 1707 рік почався досить погано для росіян – польський король пішов на таємні зносини зі шведами, фактично зрадивши Москву. Петро I на це нічого не відповів, організувавши лише зустріч із представниками опозиції до Ліщинського. За її результатами поляки залишаються у союзі із Московією, в обмін на території Паліївщини. Це є важливим через те, що відтепер перемога над шведами стояла під великим питанням. Задля укріплення війська росіянам конче потрібно було укріплення війська. Меншиков і Петро I вирішили зробити це за рахунок козацького війська, видавши відповідні укази. Проаналізувавши їх, можемо дійти такого висновку: питання вольностей та автономії України перед росіянами не стояло. Планувалося, що Мазепа за свій кошт повинен створити та організувати 5-тисячне військо та укріпити Київ новою фортецею. Ба більше, для посилення російського впливу новим губернатором Києва став Д. Голіцин.²⁹⁰ На початку березня гетьман отримує наказ якомога швидше приїхати до Жовкви, де знаходилася ставка російських військ. Приїхавши туди, Мазепа зрозумів, що ті таємні плани по відношенню до України, які виносилися росіянами раніше, стають реальністю. У Жовкві відбувалася рада з приводу входження більшості Гетьманщини у склад Москви. Ці новини досить серйозно підкосили гетьмана, через що той сидів у своїй кімнаті і «...цілий день не їв».²⁹¹ На цій раді піднімалося питання про входження українських територій до Московської держави на загальних правах. Тобто йшлося про повну ліквідацію автономії України. Разом з тим, обговорювалося формування «компаній», тобто відбір з усіх козаків лише п'ятої частини, та на цій основі створення нового російського війська. Доля тих, хто не увійшов в цей склад проста – повернення додому. Варто зауважити, що все заставлялося так ніби це лише реформування в рамках підготовки до нового наступу шведів. Мазепа розумів своєрідну відсталість козацьких полків як військової одиниці.

²⁹⁰ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 186-187

²⁹¹ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 9

Він розумів потребу реформ, але те, що обговорювалося у Жовкві, було вмотивовано не лише питанням обороноздатності. Петром I в цей період виношувалася ідея створення Російської імперії, а в її концепцію аж ніяк не входила автономна Гетьманщина. Автономна Україна також не входила у плани Меншикова, Головіна та інших, бо багаті українські землі ставали для них гарною перспективою. І в цьому відношенні є дуже важливою смерть Головіна, котрий своєю особою стримував ці плани. Разом з тим, Петро I передав гетьману указ, по якому частина Правобережжя переходить під владу Польщі. Сказати слово проти, Мазепа не зміг, отримавши лиш царську обіцянку, що той попередить про російсько-польську комісію завчасно. Аргументував гетьман це тим, щоб він мав можливість «народ українській застерегти», щоб змогли піти ті, хто не хоче «під ігом лядським» бути.²⁹² За визначенням Т. Таїрової-Яковлевої, рада у Жовкві стала своєрідним «крахом» для гетьмана.²⁹³ Вона запевняє, що подібна акція від росіян знищила його двадцятилітню політику. Усі його намагання бути вірним підданим російській владі, а за це мати можливість проводити свою політику, як це робилося за часів Хмельницького, не справилися. Що найцікавіше, все до цього йшло – російський уряд закривав очі на деяку сваволю гетьмана: дипломатичні зносини, питання оренди тощо. Але цим надіям не дано було збутися: і гетьман це зрозумів остаточно. Тут також варто зауважити про особливість світосприйняття самих козаків. Гетьман і старшина були людьми, котрі отримували освіту у країнах Західної Європи, а отже ці люди мали розуміння в юридичних питаннях. Ми не одноразово звертали увагу на те, що у документах, листах та думках, гетьман та його оточення постійно використовували фрази, що прямо відсилали до добровільності переходу «під велику царську руку». Ті статті, що підписувалися між росіянами та козаками, завжди закріплювали за останніми «права та вольності». Ми казали вище, що всіх лівобережних гетьманів об'єднує, щонайменше, одна річ – вони завжди

²⁹² Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 189

²⁹³ Там само. С. 189

апелювали до того, аби росіяни «в права і вольності козацькі і в суди і в ніякі не втручатись».²⁹⁴ І ми вже говорили, що в тих же Коломацьких статтях окремо прописувалася заборона російським воєводам чинити кривди, що, як ми зрозуміли, фактично не здійснювалося. Ба більше, Таїрова-Яковлева окремо зазначає, що в ході Північної війни козацькі вольності, що стосувалися внутрішньої автономії, порушувалися «свідомо та цілеспрямовано».²⁹⁵ Але останньою краплею для Мазепи було порушення Росією своїх зобов'язань з приводу захисту України. На тій же раді Мазепа жалівся на відсутність у його війська сил, задля оборони України, і просив у царя 10 тисяч регулярного війська. Цар відмовив гетьману: «Не тільки 10 тисяч, але не десятка людей не можу дати; як можете, самі обороняйтеся».²⁹⁶ Відмова царя у виконанні своїх зобов'язань дозволила гетьману розцінити це як фактичне порушення васальних стосунків, а отже, їхню недійсність. Це і було у Мазепі на умі, він з самого початку своєї політики розглядав свою віддану службу цареві як стосунки васала та сюзерена. Але російський уряд та цар цього не розуміли, вибудовуючи стосунки із Україною занадто зверхньо. Тому тут ми бачимо не просто політичний, а, свого роду, культурний конфлікт, де Мазепа є представником західноєвропейської політичної моделі.²⁹⁷ А у Жовкві, гетьман замість плану оборони України, отримав тактику «випаленої землі», за якою планувалося «від Пскову до Сіверської України... евакуйовувати населення, хліб ховати у ями, а усе, що залишилося “жечь без остатку”».²⁹⁸ Отже, зіткнувшись з такими реаліями, Мазепа зрозумів, що він має змінити свій політичний курс, задля збереження усього того, над чим він працював усе своє життя. Саме рада у Жовкві остаточно змінила на погляди гетьмана і на взаємовідносини із Росією, і на своє життя, і на свою політику, і, звісно, на зовнішньополітичну орієнтацію. Лише останній аспект міг врятувати

²⁹⁴ Величко. С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Т.3. Киев. 1855. С. 30

²⁹⁵ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 190

²⁹⁶ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь).. С. 14

²⁹⁷ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. с. 25-26

²⁹⁸ Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. М.: Молодая гвардия, 1989. с. 155

положення гетьмана, та й всієї України. Організація перемовин зі шведами почалася ще у Жовкві, разом із новиною про початок реалізації плану росіян по перетворенню козаків на драгунів.²⁹⁹ Так, гетьману доповіли, що до Львова приїхав єзуїт Заленський, котрий очікував Мазепу у себе. Після приватної бесіди, єзуїт був посланий до Ліщинського.³⁰⁰ У вересні 1707 року відбувається подія, що стане особистою драмою і для П. Орлика, і для гетьмана. По-перше, до Мазепи і Орлика приїхала схильна відповідь польського короля, який радив гетьманові «надуману справу починати».³⁰¹ По-друге, ця подія є важливою тому, що гетьман вперше розповів про цей намір своєму оточенню, а саме, П. Орлику. Вони присягнули один одному на вірність, після чого гетьман почав пояснювати, чому він таке замислив. Про це ми вже казали вище, але відмітимо, що Мазепа наголосив на тому, що «вірність мою царській величності буду продовжувати, поки не побачу з якою силою Станіслав до кордонів українських дійде..., і якщо не в силах наших боронити Україну і себе, то навіщо ж нам треба у погибель йти та вітчизну губити. І сам бог, і увесь світ буде бачити, що ми це зробили за потреби, і як вільний, незавойований народ намагаємося цілісності нашої...».³⁰² Цими словами гетьман ще раз доводить, що на стосунки України та Росії він дивиться виключно через призму васала і сюзерена, а отже за умови відсутності захисту від останнього, той може змінити своє підданство. Про це ж і наступні рядки: «Або ж я дурак, щоб передчасно відступати, поки не побачу крайньої потреби, коли царська величність не буде у змозі не тільки України, а й своєї держави від потуги шведської боронити».³⁰³ Тобто, з цього слідує, що союз із Ліщинським розглядався лише як крайній варіант вирішення військової загрози для України. Хоча, слід зауважити, що гетьман міг розглядати цей варіант і у контексті вирішення політичної кризи під час

²⁹⁹ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 191

³⁰⁰ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 17

³⁰¹ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 196

³⁰² Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 14-15

³⁰³ Там само. С. 14

реформування Гетьманщини російським урядом.³⁰⁴ У цьому контексті цікаво подивитися на політику гетьмана по відношенню до Правобережжя. Так, гетьман блокував усі намагання поляків повернутися на Правий берег, проводячи політику, що чимось нагадувала аналогічні дії Дорошенка та Самойловича. Хоча, слід зауважити, що робив гетьман так лише з дозволу російського уряду, який теж опасався контактів Польщі із Кримом та Туреччиною.³⁰⁵ Отож можемо дійти висновку, що така політика є ще одним аргументом до того, що союз із Ліщинським вбачався лише як крайня міра. Але у листопаді того ж року з'являється Заленський, який привіз до гетьмана універсал Ліщинського. Це є цікавим документом, який обов'язково треба проаналізувати. У ньому польський король пропонує «гетьманові, наказному, полковникам, отаманам, осавулам, молодцям і всій черні війська нашого запорозького задніпрянського й усієї України..., привертати свій народ до власної вітчизни й відірваний під чуже й незнане перед тим панування преславний козацький народ віддавати під найвищу опіку дідичних українних панів, найясніших польських королів». Король обіцяє козакам, що буде ставитися до них «як милосердний батько до блудних синів» та збереже їх у «колишніх оздобах і багатствах».³⁰⁶ Документ і дійсно цікавий, але прочитати його старшині Мазепа не наважився, хоча й передав росіянам інформацію про зносини Польщі та Криму, які отримав від Заленського. Влітку 1708 року почався похід армії Карла XII на Росію. Чи не одразу російська армія почала програвати цю війну, що серйозно занепокоїло гетьмана. Відверто панічні настрої гетьмана пояснюються кількома чинниками: 1. Росіяни впроваджують вищезгадану політику «випаленої землі». 2. Петро I забрав у гетьмана найкращі козацькі полки, що залишало гетьмана без належної військової підтримки. 3. Шведський король вже перейшов Дніпро, тобто часу для маневру у гетьмана не залишається. Мазепа вагається, не зовсім розуміючи,

³⁰⁴ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 198

³⁰⁵ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII - поч. XVIII вв. Український археографічний збірник. Т. 3 . 1930. с. 32-33

³⁰⁶ Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII. «ЗНТШ», 1933, т. 152. С. 44

що йому робити далі. Але відбулося те, чого гетьман досить довго чекав: полковники, отримавши наказ відправитися захищати царя, відмовилися виконувати його. Аргументували вони це тим, що «краще загинуть тут», ніж в іншому місці.³⁰⁷ Зібравши тих полковників, гетьман порадився із ними щодо домовленості зі шведами, на що отримав прихильну відповідь. Єдине, що насторожило їх, так це умови цього договору. На це гетьман відповів: «для чого вам про це знати завчасно, покладіться на мій розум вбогий...», наказавши Орлику зачитати ті умови, що були прислані Заленським.³⁰⁸ В принципі, така саркастична відповідь гетьмана зрозуміла, бо той не хотів поспішати із таким рішенням, сподіваючись на кращий фінал. Але сталося, не як гадалося, і та «крайня міра» наступила – шведи пішли через південь, тобто через Україну. Шведська армія відчула серйозні проблеми на шляху до Смоленську та Москви, що й змусило їх звернути на землі України, що й тоді були відомі своєю насиченістю продовольства. Мазепа, жаліючись на відсутність козацького війська, що було відправлене до Росії, застерігає царя, що якщо він нічого із цим не зробить, то «боронити Україну буде нікому».³⁰⁹ Гетьман, описуючи тодішню ситуацію в Україні, писав Головкіну про неймовірну паніку серед війська: «п'янчуги та гультяї... бочки рублять та людей б'ють».³¹⁰ Події розвивалися швидко, особливо варто відмітити старшину, яка почала підбурювати гетьмана до скорішої відправки посольства до шведів, поки вони ще далеко від України. Це викликало неабияку злість Мазепи, який болісно переживав своє положення. Але, так чи інакше, у жовтні 1708 року україно-шведські відносини було розпочато.

Тут варто відмітити, що ніякого письмового договору, щонайменше до 1709 року, між шведами та Мазепою не було. Лише у зазначеному році було підписано чисто формальний договір. Ба більше, підписаний він був

³⁰⁷ Subtelny O. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708. New York, 1975. P. 107

³⁰⁸ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 22

³⁰⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8 (июль-декабрь 1708 г.). Вып. 1 / Ред. И. Н. Андреев. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. с. 153-154

³¹⁰ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 163-167

постфактум. Цей показовий момент говорить про неорганізованість шведсько-українського союзу, що й було характерним для позиції гетьмана по даному питанню. Пояснюється це не тільки невизначеністю Мазепи: той не хотів одразу кидатися до поляків та шведів, «зраджуючи» царю, про що ми говорили вище. Певний вплив на гетьмана мала і особисте ставлення до шведського короля, якого гетьман називав «занадто молодим» для такої діяльності.³¹¹ Тим не менш, Мазепа розумів, що у планах російського уряду перетворити Україну на випалений край, і навіть при успішній перемозі над шведами, існування Гетьманщини буде ставитися під питання. Тому дії Мазепи можемо пояснити лише логікою політика, який до кінця зважував усі «за» та «проти». І тут виникає питання, а що саме запропонували шведи? Оригінал угоди, нажаль, не зберігся, але маємо досить вичерпний переказ від П. Орлика у «Виводі прав України». Так, Швеція зобов'язувалася боронити Україну, гарантуючи досить широку автономію, якщо не казати про повну незалежність. Усі права та вольності шведами гарантуються, рівно як збереження законів Гетьманщини. Мазепа оголошувався князем України, при тому, що Швеція не мала права ліквідувати чи присвоювати герб та вищезазначений титул. У військовому плані, оголошувалася відносно рівноправ'я – князь шведське військо годує, а шведи – йому платять. Варто зазначити, що при цьому командування козацькими військами все ще залишалося за гетьманом.³¹² В основу цього договору, знову ж таки, було взято Гадяцький трактат, але з певними, на той момент актуальними, змінами. Найголовніша відміна від Гадячу полягала у тому, що заснування українського князівства проводилося не у рамках Речі Посполитої, а самостійно, під формальним протекторатом Швеції. Жодним чином не фіксувалося посягання останньої на титул, як це було з Росією чи Польщею. Важливо підкреслити новий пункт, котрий дозволяв козакам закріплювати за собою землі та маєтності, котрі «належали колись народові

³¹¹ В. Шевчук. Іван Мазепа : художньо-документальна книжка. Київ: Веселка, 1992. с. 77

³¹² Вивід прав України : док. і матеріали до історії укр. політ. думки. 2-ге вид. Нью-Йорк: 1964. с. 88-89

українському». Гіпотетично, цим відкривалася можливість об'єднання етнічних земель під егідою нової української держави.

Отже маємо ситуацію, у котрій нема простого вибору: або ти постаєш за свій край та народ, або залишаєшся «вірним» государеві, котрий переступив інтереси твого краю, прирікаючи Україну на загибель, в усіх сенсах цього слова. Також на дії Мазепи можна подивитися крізь призму державних інтересів. У своїх універсалах та листах гетьман неодноразово підмічав, що поняття «Росія» не є тотожним до «України». Отож і маємо, що гетьман, розділяючи інтереси імперії та України, обрав останню, опікуючись «вітчиною нашою малоросійською».³¹³ Про відірваність царського уряду та царя особисто від українських справ дуже ілюстративно свідчить реакція Петра на перехід гетьмана на бік шведів. Той, відповідаючи Меншикову, пропонує нову кандидатуру гетьмана – Д. Апостола, «великого неприятеля Мазепи».³¹⁴ Це при тому, що цар дійсно не розумів, що Апостол є одним з найближчих до Мазепи соратником, котрий на той момент вже знаходиться зі шведами. На першій аудієнції зі шведським королем, одразу відчувалася певне непорозуміння. Так, король під час сумісного обіду не промовив жодного слова, сидячи разом із гетьманом. Разом з тим, відчувалося, що король дивився на традиції козаків як на «екзотику», що певним чином розлютило гетьмана, котрий відправився ночувати зі своїми соратниками.³¹⁵ Цікаво було б визначитися із тим, чого ж прагнув гетьман, вступаючи у союз зі шведами. У джерелах це питання слабо фігурує, але П. Орлик оповідає думку Мазепи таким чином: «Я не бажав і не хотів християнського кровопролиття, але мав намір, прийшовши в Батурин з шведським королем, писати до царської величності подяку за протекцію, в ньому описавши всі наші образи колишні і теперішні, відібрання прав і вольностей, крайнє руйнування і приготовлену всьому народу гибель. І, нарешті, заявити, що ми, як вільно під

³¹³ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 220

³¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8. Ч. 1. С. 237

³¹⁵ Д. Крман. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709). К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. с. 36-37

високодержавну царську величність руку для православної східної єдиновірності прихилилися, так, будучи вільним народом, вільно тепер ідемо, і, завдяки царській величності за протекцію, не хочемо руки наші на кровопролиття простягати, але під протекцією короля шведського будемо очікувати завершеного нашого звільнення».³¹⁶ При цьому гетьман зауважує, що сподівається добитися цього звільнення мирно, а не за допомогою війни. Цікаво, що на Орлик з цим не погодився, вважаючи це «безумством». Хай там як, але вже після першої зустрічі із королем, гетьман повинен був розуміти, що в чомусь прорахувався. Ба більше, гетьман був настільки непередготовленим, що не видав жодного універсалу, котрий би прояснював ситуацію, як це свого часу зробив І. Виговський після розриву відносин із Москвою.³¹⁷ Лише після розгрому Батурина, гетьман підготував універсали, у яких пояснював причини таких дій. Але ініціатива вже була втрачена, пропагандистська війна була програна – цар першим встиг описати цю ситуацію у вигідному для себе ключі. У своїх маніфестах цар звинуватив гетьмана у тому, що той пішов на «зраду» «заради збагачення свого».³¹⁸ Гетьман, пізніше відповідаючи царю, відкидав це, наголошуючи на тому, що пішов на такий крок через вищезазначену політику Москви.³¹⁹ Непідготовленість гетьмана до зносин зі шведами досить очікувано призводила до розбрату серед козаків. Певна частина козаків, котрі б підтримали гетьмана, не мали змоги доєднатися до нього. Показовою є історія І. Скоропадського, у якого були довірливі відносини із гетьманом, але той не встиг з'єднатися із Мазепою. Лише 30 жовтня гетьман написав листа із інструкціями до полковника, але той його не отримав, і, знаходячись в оточенні російських військ, був вимушений поїхати до царського уряду у Глухів. Мазепа та його соратники після розгрому Батурина знаходилися у позиції наздоганяючих: російський уряд робив усе, аби не дати мазепинцям шансу отримати підтримку в Україні. У Глухові відбулася символічна кара Мазепи,

³¹⁶ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 24-25

³¹⁷ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 222

³¹⁸ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 172

³¹⁹ Там само. С. 173-175

а вже 12 листопада була об'явлена сумнозвісна анафема. За іронією долі, анафему оголосив особисто Стефан Яворський – у минулому близький товариш Івана Мазепи. Судячи з особистого послання Петра до Яворського, той не мав ніякого вибору, бо цар пригрозив неабиякими репресіям духовенству.³²⁰ Хоча маємо свідчення про позицію Яворського по цьому питанню: вона вкрай негативна. На наступний день після анафема, він написав проповідь, у якій висловив невдоволення діями Петра: конфіскація церковного майна, «неблагочестиві петровські асамблеї» тощо. Думки богослова найраше описав філолог В. Живов: «Цього антипетрівського випадку Стефан не оголосив, однак втриматися від протесту... не міг – складно придумати красномовнішого прикладу його таємної ненависті до Петра».³²¹ Приблизно такої ж думки був й І. Скоропадський, котрий не висловлювався відкрито проти російської влади, але не дозволяв собі відкритої відрази до гетьмана, що відображалось в його «нейтральних» зверненнях до Мазепи. Приблизно таку ж ситуацію переповідав київський комендант Голіцин, кажучи про відсутність підтримки серед населення, бо «всі нас чураються».³²² Ба більше, О. Оглоблін відверто казав про «багато прихильників» Мазепи серед полкової та сотенної старшини, хоч і зауважував, що московський терор проти них, досить швидко змінював ситуацію.³²³ Внаслідок таких погроз від російського царату, від гетьмана пішли найближчі соратники – Апостол, Сулима, Галаган та багато інших. Ситуація для гетьмана складалася досить погана: відсутність підтримки козацтва, невидимий результат війни непокоїли гетьмана. Додало масла у вогонь пропозиція Апостола та Петра I змінити свій курс назад, видавши Карла або його відомих соратників. Цар обіцяв повернути давнішні вольності та «більші нагороди», але, знаючи підступний характер царя, гетьман вагався. Унеможливило такий сценарій ще й те, що про це дізнались і

³²⁰ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 224-225

³²¹ Из церковной истории времён Петра Великого: Исследования и материалы. М.: Новое литературное обозрение, 2004. с. 125-126

³²² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 225

³²³ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 1960. с. 333-335

шведи, закривши його під варту. Взимку 1709 року такий варіант вже не розглядався через зміну військової ситуації – шведи відмовилися від продовження походу на Москву. Натомість, вони хотіли залишитися за Дніпром. Паралельно із цим, ситуація в Гетьманщині не дозволяла «повернути» гетьмана назад – старшина та російський уряд досить охоче взялася за розподіл величезних маєтностей Мазепи.³²⁴ Подальші події лише сильніше дискредитували Мазепу: початок наступу шведів на Слобожанщину та Лівобережжя розпалив тут партизанську війну, що налаштувала населення проти Мазепи ще сильніше. Ба більше, серйозний смуток прийшов в Україну від тих, хто повинен би був цей край звільнити. Зрозуміло, що прямої провини Мазепи тут нема. Але сталося так, що він, рятуючи Україну від долі «випаленого краю», сам викликав схожу ситуацію. Іронічно, що це нагадує і результат політики Дорошенка, але на цей раз страждало Лівобережжя. Склалася прихильна для Мазепи ситуація із січовиками: колишні вороги Гордієнко та Мазепа вирішили разом виступити проти Росії. Бажаючи вільного проходу через Дніпро, запорожці присягнули на вірність Швеції, зустрівшись із королем на окремій аудієнції.³²⁵ Союз Мазепи із Січчю неабияк схвилював Гетьманщину: Полтавський, Правобережні та Слобідські полки досить серйозно сколихнулися від таких новин. Ба більше, така подія підняла величезну кількість селян, «повторюючи шлях, який свого часу пройшов Петрик».³²⁶ Але все закінчилося погано для обох партій – Січ було зруйновано, а більшість січовиків перебито. Залишалося лише брати Полтаву – єдина можливість перевернути війну на свій бік. Результат ми всі знаємо – повний програш шведської армії, а разом з тим, програш мазепинців. Частина козаків з партії Мазепи, зокрема Орлик, перейшли до Бендер, де і зустрів свої останні дні славний гетьман. 21 серпня 1709 року величний очільник Гетьманщини помер, але з ним не зник той спадок, що був ним вироблений.

³²⁴ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 226-227

³²⁵ Д. Крман. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709). К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. с. 68

³²⁶ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. с. 229

Іван Мазепа був гетьманом у складні та буремні для України часи: внутрішній розбрат, укріплення монархічної влади в Росії, негативна зовнішньополітична ситуація – усе це описує ситуацію, у якій опинився гетьман в часи своєї каденції. Будучи хитрим та вишуканим політиком, що виріс на ідеї українського автономізму, а то й незалежності, він діяв виходячи з цих позицій, підлаштовуючи їх під його дійсність. Його вірність царському уряду – результат надії, розрахунку та політичної гри, яка, нажаль, не спрацювала. Сподіваючись на дотримання російським урядом своїх обіцянок та підписаних договорів, Мазепа намагався втілити у життя свій план – збереження автономної, а в ідеалі – створення незалежної української держави. Але, не сталося як гадалося, внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація цьому не передувала, а швидкість тогочасних змін поставила хрест на його планах. Говорити про Мазепу, як про політика, що звів нанівець автономію України складно, бо, як ми писали вище, такі плани виносилися та реалізовувалися Москвою ще до нього. Гетьман лише намагався зарадити цьому, хитро граючи на протиріччях всередині і ззовні України. Об’єктивні та необ’єктивні чинники, яких було багато за кілька десятиріч правління Мазепи, зіграли злий жарт, не давши гетьманові домогтися бажаного результату. Проте, його приклад, внесок та той прецедент, що були створені гетьманом навіки увійшли в українську історію, сформувавши певний комплекс ідей, якими будуть користуватися пізніше. Про це ми і будемо говорити далі, а саме, про своєрідного учня Мазепи – Пилипа Орлика. Саме він буде тим політиком, що довершить ідеали гетьмана, на увесь світ заявивши про Україну.

4.3 Еволюція поглядів козацтва на прикладі гетьмана Пилипа Орлика.

Пилип Орлик є одним із найвизначніших діячів козацтва за всю його історію. Незважаючи на складну долю та фактично безвихідність його положення, він продовжував популяризувати ідею про українську

державність. Ба більше, гетьман-емігрант вивів цю ідею на новий рівень, сформулювавши тодішні ідеї козацтва так, як до цього не робив жоден із козаків. Його постать цікава і тим, що Орлик точно описав ці ідеї, даючи змогу їх проаналізувати, а не гадати і припускати. Листи, трактати, поезія, юридичні документи – увесь цей гетьманський доробок дає нам ширшу картину ідей, що панували серед «мазепинців» та Орлика особисто.

Багато наводити біографічних даних про Орлика нема сенсу, але визначити основні біографічні відомості для розуміння особистості гетьмана, є необхідним. Так, Пилип Орлик походив з польсько-чеського роду, провівши більшість свого часу в Україні. Батько Орлика брав участь у Хотинській війні, де і загинув. Вчився майбутній гетьман у Києво-Могилянській академії, де познайомився із С. Яворським, історичну роль котрого складно переоцінити. Одружившись із донькою полтавського полковника, Орлик поєднався із козацькою елітою, що серйозно змінило його долю. Так, через кілька років, у 1702 році, на той момент талановитого поета помічає Іван Мазепа, даючи йому посаду генерального писаря. Отримавши, земельні статки писар одразу привертає до себе увагу гуманним ставленням до своїх селян.³²⁷ Це є важливим, бо тут ми можемо бачити один із центрових ідеалів писаря, що стануть основою його майбутніх державотворчих принципів. Так, шануючи традиції козацтва, Орлик буде із презирством дивитися на злидні, що несе селянами із собою феодальна система. Як ми вже казали, у часи переходу Мазепи на бік шведів, Орлик був його найближчим соратником, служивши йому гідно та чесно до кінця днів гетьмана. Після смерті Івана Степановича, кандидатур на гетьманство було небагато – лише Орлик та Войнаровський. Останній, взявши із собою скарби покійного гетьмана, пішов, залишивши гетьманство Орлику. У цьому контексті, цікавими є слова гетьмана-емігранта. Він, пояснюючи свої думки з приводу цього, відповідав досить жорстко: «Я не просив собі гідності гетьмана, а прийняв її з наказу його величності і, не маючи

³²⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 196
113

публічних фондів для ведення справ, уклав у те власні гроші».³²⁸ І дійсно, за описом гетьмана виглядає це так, що він взяв на себе це ярмо недобровільно, а, може, відчуваючи певні обов'язки перед покійним Мазепою та усім товариством.

Політичним тріумфом гетьмана стало підписання та затвердження Конституції – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Цей документ по праву можна називати найвищою точкою політичного мислення козацтва, бо він формулював основні ідейні засади козацтва у новий та дуже прогресивний спосіб. Конституцією вирішувалися основні проблеми козацтва: розподіл влади, соціальне розшарування, гарантії прав та вольностей тощо. У цьому контексті обов'язково треба проаналізувати цей документ для розуміння його важливості для становлення поглядів козаків на самих себе. Першим пунктом Конституції ставиться релігійне питання – козаки підтверджують недоторканість та виключну важливість православної віри. В наступному пункті окреслюються кордони майбутньої держави, що фіксуються на моменті правління Б. Хмельницького. Цікаво, що козаки однозначно себе асоціюють із «Хозарським плем'ям», аргументуючи «відновлення давнього братерства із Кримським ханством».³²⁹ Окремо у четвертому пункті згадується питання, що серйозно бентежило січовиків – наявність фортець, що обмежують подорожі Дніпром. Козаки наголошували на руйнуванні цих фортець та поверненні січовикам їхнього дому. Теж саме стосувалося і міста Трахтемирів. Цікаві речі проговорюються і в шостому пункті, де критикуються основні проблеми, що призвели до падіння Гетьманщини: «Коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність..., через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в

³²⁸ Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. с. 19

³²⁹ "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. - Львів: Світ, 2011. с. 281

Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постой, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків».³³⁰ Цим аргументується політичний устрій нової держави, де більшість владних повноважень буде знаходитися в руках старшини. Таким чином, в Україні оформлювалися популярні в ті часи ідеї гуманізму. Ми не просто так процитували рядки про «природні права», бо саме цей момент є важливим для розуміння того, чим надихався П. Орлик. Отже, в Україні формувалася, фактично, парламент, який збирався тричі на рік та виконував функцію обмеження влади гетьмана. Ба більше, цей державний орган вирішував питання боротьби за владу – у ньому брала участь уся старшина (генеральна, полкова, сотенна). Шостий пункт «Пактів» є надважливим, бо собою описує ідеальний для козаків державний устрій – республіку. Гарантувалися права і некозацького населення: «він (гетьман) повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого».³³¹ Те ж саме стосувалося і представників старшини: вони жодним чином не мали права гнобити своїх людей, а особливо вільних та ремісників, які не знаходяться в особистій залежності. У цьому ж десятому пункті забезпечується рівність обрання на посади, лише за умови чесних виборів: «Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички».³³² Забезпечуються традиційні соціальні гарантії. Так, вдови та діти козаків звільнюються від податків та інших обов'язків. В принципі, у документі багато згадується про

³³⁰ Там само. С. 282

³³¹ "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) . Львів: Світ, 2011. с. 285

³³² Там само. С. 285

тяжби простолюду, які козацький уряд намагається вирішити цими законами. Варто відмітити, що прийняття Конституції є важливим кроком у подоланні ще одного кризового явища козацтва як соціальної групи. Мається на увазі, що досить довгий час єдності у законодавстві Гетьманщини не було. Звичаєве право, гетьманські універсали, царські укази – це лише декілька прикладів джерел права, що функціонували у Гетьманщині.³³³ Суперечка, по суті, виникла навколо розподілу майна І. Мазепи, але викривала собою величезну кризу, що визрівала всередині правової культури козацтва. Ця суперечка виникла між полковниками і старшинами та небожем Мазепи А. Войнаровським. Старшина наполягала вирішити це питання на основі звичаєвого права, але тогочасне положення козаків (вимушена еміграція, сумнівність юридичного статусу Гетьманщини та Січі) не дозволяло так просто вирішити це питання. Був винайдений компроміс – скористатися допомогою шведського суду. Шведи, що не розуміли неврегульованості та несталості українського законодавства, стали на боці Войнаровського. Цей ніби неважливий епізод став центральним питанням для ревізії законодавства Гетьманщини.³³⁴ Хай там як, але Конституція була затверджена Швецією як протектором, тим самим, Лівобережжя та Правобережжя знову об'єднувалося, нажаль, лише на папері.

Перед гетьманом тепер стояла задача втілювати свої ідеали у життя, що й стало наступною задачею. Орлик дуже серйозно переживав за можливості козаків відстояти свої права у тих реаліях, в яких вони перебували. Будучи у минулому поетом, гетьман по-мистецькому передав свої переживання: «Чи мені, що не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і, навіть скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому

³³³ Остапенко Т. О. Джерельна основа правової системи України–Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2014. Вип. 12(1). С. 5

³³⁴ Кресін О.В. “Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська” 1710 р. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 194-195

аргонавтові, для такої великої і могутньої влади в наш жорстокий вік направити розхитаний вихорами та бурями український корабель до благословенних берегів? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшеного рабства гарну Аріадну – нашу Вітчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю?».³³⁵ Він розумів, що сил у козацтва небагато, а отже, для визволення Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини треба шукати підтримки деінде. Так, у січні 1711 року Орлик підписує із татарами договір, котрий не можна обійти увагою. Сам договір був складений за зразком аналогічного часів Б. Хмельницького. Проголошувався союз кримчан із козаками, передусім, проти Москви, бо «коли недруг наш Моск чинитиме нам великі збитки, то на благо обох народів слід домовитися, щоб поєднатися і шкоду та сваволю ворожого Моска усунути».³³⁶ Також обумовлювалося питання незалежності України: щоб хан «жодним чином хай не втручається у справи і правління гетьмана».³³⁷ Загалом, обидві сторони домовилися про суцільну дружбу та взаємодопомогу, окремо визначивши важливість невтручання у життя звичайних людей. Так, у договорі окремо проговорювалося, аби українські родини не мали жодного збитку від татар та «могли жити у мирі».³³⁸

Почавши свій наступ разом із польсько-кримським військом на Правобережжя, гетьман не міг не спробувати вирішити питання мирно. Так, Орлик вислав універсали по містам України і написав листа лівобережному гетьману І. Скоропадському. У цих універсалах гетьман наголошує на тому, що ніхто не буде мати в Україні васальної залежності, «а була б назавжди самостійна держава».³³⁹ Скоропадський на ці заклики відповів мовчазно, лише відправивши на захист Правобережжя частину козацького війська. Звільнити

³³⁵ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1847. Год третий. №1. с. 17-18

³³⁶ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России / Киевская комиссия для разбора древних актов. Вып. II. К., 1915. с. 88

³³⁷ Там само. С. 89

³³⁸ Там само. С. 88

³³⁹ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1847. Год третий. №1. с. 36

усі землі не вдалося, після успішної кампанії у Слобожанщині, татарське військо знову зрадило гетьмана, почавши набирати ясир. Правобережжя знову було розорене, і звільнити його не вдалося. Однак, під Прутом російські війська не змогли втримати потугу турків. За Прутським миром Росія відмовилася від Правобережжя, залишаючи це питання на розгляд Туреччини. Орлик хотів звільнення всієї України, однак закріпив за собою Правобережжя – турецький султан видав гетьманові привілей на правління Правобережжям. Цей привілей також варто проаналізувати. У ньому султан проголошує «найвищу владу над козаками українськими та запорозькими і право життя, і право деспотичне».³⁴⁰ Чітко гарантувалося невтручання Туреччини у «їхні закони і свободи», але козаки залишаються «під нашою непереможною протекцією», маючи обов'язок надсилати туркам військо за потреби. Султан також наголошував, що козакам «ніяка несправедливість або сваволя для їхньої землі і їм самим не чинитиметься».³⁴¹

У квітні 1712 року у Стамбулі змінюється уряд, котрий конче потребує мирних відносин із Росією. Такі зміни виявилися сильним ударом по планам П. Орлика і в цей час він починає роботу над двома надважливими документами – «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів». Ці роботи є одними з найважливіших пам'яток суспільно-політичної думки козаків у XVIII ст. Проаналізувавши їх, ми можемо досягнути той комплекс ідей, який панував в оточенні гетьмана. Тут можна зустріти і політичні ідеали козацтва, і їхній погляд на своє минуле, і, нарешті, ідеальний погляд на майбутнє козацтва і України. Так, у «Виводі прав України» гетьман одразу починає аналізувати історію української державності, наголошуючи на тому, що Б. Хмельницький утворив українське князівство, звільнивши його «з-під польської кормиги».³⁴² Правління у цьому князівстві було монархічним, де

³⁴⁰ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России / Киевская комиссия для разбора древних актов. Вып. II. К., 1915. с. 76

³⁴¹ Там само. С. 75-77

³⁴² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. IV. Кн. 1: Перша третина XVIII ст. / Ред. кол.: Т. Гунчак (голова, наук. ред.), О. Сліпущко (наук. секретар), В. Литвинов, Р. Сольчаник, Ю. Шаповал, В. Шевчук, В. Яременко; Упоряд., примітки В. Литвинова. Київ: Дніпро, 2001. С. 241

влада передавалася у спадок, а «Україна залежала тільки під деяким наглядом від царів московських».³⁴³ Ба більше, Орлик наголошує на тому, що «установленим фактом» є і те, що «козацька нація і Україна були вільними», пояснюючи це підписаним Корсунським договором зі Швецією у 1657 році.³⁴⁴ Це є важливим, бо такими речами гетьман пояснює беззаперечність українського суверенітету, який, на його думку, є непорушним чи не з початку правління Б. Хмельницького. Більше того, аналізуючи Переяславську раду та договір із Росією, гетьман приходить до висновку, що то є договір «союзний» та повинен був «назавжди установити спокій, вольності й лад в Україні».³⁴⁵ За думкою гетьмана, Брюховецький лише підтвердив статус царя як протектора України, чим створив «основу усіх нещасть України». Цікаво, що Орлик відкриває відкритим питання примусу Брюховецького до такого дійства. Гетьман констатує, що такі події є очевидним фактом посягання на права козацтва «під прикриттям святого союзу і урочистого договору». Більше того, Орлик наголошує на справедливості та законності протесту козаків, пояснюючи це «людським й природним правом... протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав». Загалом, гетьман доводить, що проблема України – це проблема усієї Європи, бо Москва «незабаром може змагати до повалення європейської свободи».³⁴⁶ У цьому документі, автор аналізує не тільки становище козацтва та його історію, а й історію міжнародних відносин, доводячи важливість України на світовій арені. Ба більше, він говорить не просто про історичні приклади, а називає допомогу Україні «обов'язком християнства і навіть гуманності».³⁴⁷ У словах Орлика можемо бачити досить простий, але дуже актуальний посил: відновлення української державності є запорукою миру у Європі, а отже, рівноваги на континенті.

³⁴³ Там само. С. 241

³⁴⁴ Там само. С. 242

³⁴⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. IV. Кн. 1. 2001. С. 242

³⁴⁶ Там само. С. 245

³⁴⁷ Там само. С. 244

У своєму «Маніфесті до Європейських урядів» гетьман продовжує ці думки, пояснюючи тепер що схилило його «прийти в Оттоманську імперію». Тут він продовжує казати про природність права «визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано».³⁴⁸ Далі гетьман звинувачує московського царя у тому, що той, присягнувши «охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ», «хотів обернути у рабство вільний руський народ». Переходячи до аналізу діяльності Петра I, Орлик звинувачує його у прагненні «перетворити вільних козаків на регулярну армію, порушити наші закони та вольності і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке».³⁴⁹ Визначає гетьман і свої цілі – «володарити задля громадських інтересів нашої коханої Вітчизни, Війська Запорозького та всієї України».³⁵⁰ Тут вже можемо бачити вплив ідей Мазепи, який називав свої цілі приблизно таким же чином. Свій союз із Туреччиною Орлик пояснює бажанням «відновити нашу державність», яке цілком приймає Порта. Гетьман відкидає звинувачення у поєднанні із турками заради «звоювання християн», наполягаючи на «визволенні нашої Вітчизни від ярма». Орлик продовжує виходити з гуманістичних положень, наголошуючи, що козацтво не буде діяти, «керуючись почуттям помсти», і обіцяє, що після відновлення своїх прав буде наполягати на вирішенні усіх питань та проблем, що виникнуть.

Проаналізувавши ці трактати, можемо дійти досить цікавого висновку. Своїми листами та маніфестами гетьман намагався створити коаліцію для визволення України. Але ця ідея не справдилася – усі військові акції козацтва були програні, а Туреччина віддала Правобережжя Польщі. Козаки намагалися воювати і там, але все марно – сили були нерівними. Отже, з весни 1714 року гетьман починає своє емігрантське життя. Осів він у Швеції, залишившись ближче до Карла, аби «невідступно... докладати невсипуще моє старання про

³⁴⁸ Там само. С. 237

³⁴⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. IV. Кн. 1. 2001. С. 237

³⁵⁰ Там само. С. 238

загальне добро Вашої (Запорозького Війська) милості».³⁵¹ Після смерті Карла XII Орлик продовжує дипломатичні потуги для створення антимосковської коаліції, до якої повинні були увійти: Польща, Швеція, Туреччина та Крим. У 1720 році гетьман покидає Швецію, і в цей же час він починає писати свій «Подорожній діарій». Створення вищеназваної коаліції провалюється, турецький уряд затримує гетьмана у Хотині, ізолюючи його від козаків та родини у Туреччині на довгі 12 років. Орлик звідти продовжує активне листування із представниками різних країн, ставлячи питання України на європейський загал. Позитивного результату це не дало, але у 1729 році разом зі своїми сином, гетьман кладе свої сподівання на Францію, бажаючи порозуміння із тамтешньою елітою. Вибравшись із турецької ізоляції, гетьман вирушає до Криму, де все йде проти нього: у Польщі вже обрали нового короля – Фридриха Августа III, а гетьманський фаворит С. Ліщинський програє свою боротьбу. У той же час відбулася ще одна трагедія для козацтва: січовики, що відмовилися слухати хана, вирішили перейти на бік Росії, чого московська імператриця давно чекала. Цього дуже боявся гетьман, застерігаючи січовиків «на жадні московські зваби і фальшиві сподівання вух своїх не прихилили, і серце своє мужнє від них відвертали». За думкою гетьмана це призвело лише до більшої розрухи для січовиків, бо «достеменно б ви увесь народ погубили, у вічну неволю їх і себе віддали б і перед цілим світом нестаток свій виказали б».³⁵² З 1737 року якраз на початку російсько-турецької війни гетьман знаходився в оточенні Ракочія, угорського экс-князя. Там він намагався знову порозумітися із запорожцями, де знову згадував заподіяні Москвою кривди: «людей наших і худобу здирали, одному із другим наодинці розмовляти не дозволяли, тирансько мучили, кнутували, на страсну тягли, ребра ламали, як свиней пов'язавши, на жару пекли, смолою киплячою поливали, вішали, стинали, четвертували і інші численні мучительства, у світі нечувані, над

³⁵¹ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. – М., 1859. с. 290

³⁵² Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. – М., 1859. с. 304

народом нашим вповнювали».³⁵³ Результати цієї війни для гетьмана були негативні: якось допомогти звільненню України було не можна. Плани Орлика встановити антимосковську коаліцію провалилися, а у травні 1742 року гетьман помер. Його син Григор хоч і намагався продовжувати шлях батька, але нічого той вдіяти не зміг.

Діяльність гетьмана не пройшла непоміченою. Ідеї Орлика і Мазепи, хоч і були фактично заборонені у підросійській Україні, але не зникли повністю. Козацька старшина, яка залишилася в Україні, продовжувала боротися за суверенітет Гетьманщини, але по-своєму. Хтось у політиці (Скоропадський та Полуботок), хтось у культурі (Г. Грабянка, І. Нерунович, С. Величко).³⁵⁴ Розвиток мазепинських ідей продовжився, що й можна було прослідкувати у діяльності вищезазначених людей. Але факт залишається фактом, політична боротьба Орлика – провалилася. Причин було багато, але найкритичніша була одна – гетьман хотів звільнити Україну не зсередини, а ззовні. Він розчарувався у можливості козаків самотужки звільнити себе, що можна зрозуміти, бо як ми казали, козацтво дійсно було розділеним. Але прорахунок гетьмана полягав у тому, що відсутність єдності була характерною не тільки для козаків, а й для цілих урядів, рятунок у котрих той волів знайти. Дійсно, апеляція до релігії та гуманізму звучали добре, але все одно вони не могли об'єднати у коаліцію такі різні держави як Польща, Туреччина та Швеція. Не кажучи вже й про те, що міжнародна ситуація цьому не передувала – Північна війна закінчилася, нова велика війна не назрівала. Вже з плином часу можемо бачити, що Орлик таки був правий, але такої далекоглядності у тогочасних урядів, нажаль, не було. Найголовніша історична роль гетьмана полягала у створенні нового комплексу ідей, більш витонченого, актуального для періоду становлення гуманізму. Проте, ані європейська, а ні, тим паче, українська еліти не були готові до впровадження цих ідей. «Пакти і Конституції»

³⁵³ Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год первый. К., 1882. С. 111-112

³⁵⁴ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 207-208

вважають своєю сучасністю, однак, тоді достатньо прихильників такого курсу не знайшлося. Це й мали на увазі В. Шевчук та Б. Крупницький, коли писали про те, що ідеї та проекти гетьмана в повній мірі не розумілися його сучасниками, але дають багато приводів «задуматися над долею своєї батьківщини».³⁵⁵ Титанічна праця Орлика стала символом, важливою частиною еволюції ідей козацтва, але на практиці – суцільною поразкою. Ним було ініційовано реформи у законодавстві, які б вирішували б основні протиріччя між гетьманською та старшинською владою. Однак, на практиці це не спрацювало: повернення державності не відбулося, через що зміни нікуди було вводити, та й серед старшини в еміграції постійно виникали суперечки.³⁵⁶

³⁵⁵ Там само. с. 208; Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. с. 70-74

³⁵⁶ Кресін О.В. “Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська” 1710 р. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 196-202

РОЗДІЛ V. Кристалізація соціально-політичних уявлень еліти українського козацтва в рамках інтеграції Гетьманщини у Російську імперію.

5.1. Іван Скоропадський як протектор автономії Гетьманщини.

Постать Івана Скоропадського досить часто обходиться увагою. Причиною тому є і період історії, на який Іванові перепала честь гетьманувати, та й образ гетьмана, який розвивався увесь цей час. За визначенням В. Шевчука, образ Скоропадського у літературі був досить негативний: «безвольний, податливий на всі російські накази й утиски правитель, який свдів, як-то кажуть, під жінчиною спідницею, а Україною тоді правив не так він, як його вольова й енергійна дружина Настя».³⁵⁷ Однак, як це і бувало чи не з усіма очільниками козацької держави, були вони більш складнішими, ніж ми звикли про них думати. Іван Скоропадський не є виключенням, а, скоріш, більш показовим прикладом.

Іван Скоропадський повторив шлях минулих гетьманів: походив зі знаного козацького роду, перебував на найвищих посадах (полковий писар, генеральний осавул і, нарешті, Стародубський полковник), виконував дипломатичні доручення. Тобто маємо справу із класичним представником козацької старшини, котрий знаходив велику популярність серед козаків. Як ми казали раніше, повстання Мазепи Скоропадський не підтримав, хоч і виказував гетьману неабияку підтримку. Скоріш за все, Скоропадський розумів безперспективність акції Мазепи, тому і вирішив дотримуватися тієї ж політики, якої свого часу додержувався Іван Степанович. Полягала вона у тому, аби за рахунок вірної служби царю, продовжувати зберігати автономію Гетьманщини. Крізь роки ми розуміємо, що це був шлях у нікуди, але у Скоропадського була впевненість у зворотному. Базувалася ця впевненість у чомусь на сліпій вірі, а у чомусь, на політичному розрахунку тих же росіян.

³⁵⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 213
124

Так, 1 листопада 1708 року Петро I опублікував свій маніфест, у якому гарантував «вірним нашим підданим..., і всьому Війську Запорізькому... словом усі вольності, права і привілеї... непорушно і в цілості утримувати і вас, вірних своїх підданих, від нападу всіх ворогів обороняти».³⁵⁸ Отож, Скоропадський продовжував вірити російським урядовцям, що гарантували права і вольності козацтва у своїх універсалах. Схожу помилку свого часу зробив і Мазепа, але той, на відміну від Скоропадського, як тільки дізнався про наміри росіян зрадити інтересам козацтва, одразу почав виносити плани по зміні протекторату. Така була особливість російського уряду: вони досить ефективно бралися за розкол українського суспільства ще з часів Хмельницького. Петро I був не виключенням, після «зради» Мазепи цар одразу розпочав діяти у цьому напрямі. Так, Петро досить швидко організував вибори нового гетьмана, а для того, аби залучити до них якомога більше козаків, розіслав по козакам маніфест, котрий дарував амністію усім, хто покине Мазепу. Про це ми казали більш детально вище, але важливо відмітити, що цим дійством цар продовжував реалізовувати політику «розділяй та володарюй». Отже, вже 6 листопада 1708 року за умови відсутності великої частини старшини гетьманом було обрано Івана Скоропадського. Тут варто зауважити юридичний статут за яким Скоропадського було обрано. Будь-які вибори нового гетьмана супроводжувалися новим договором між Гетьманщиною та Московією. Саме за цим договором обумовлювалися умови, які і встановлювали взаємовідносини гетьмана із російським урядом та царем. Обрання гетьманом Скоропадського є особливим у тому плані, що ніякого договору складено не було, що й порушувало багаторічну традицію взаємодії козаків та російського царату. Цікаво, що Скоропадський свій варіант статей подав, але цар їх приймати відмовився. Більше того, цар навіть не видав грамоти на затвердження гетьмана, продовжуючи таку політику аж до 1710 року.³⁵⁹ Виникає питання: а на що ж покладалися козаки після обрання нового

³⁵⁸ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 176

³⁵⁹ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 218

гетьмана? Знайти відповідь на це питання можна проаналізувавши текст присяги І. Скоропадського. Так, взаємовідносини між козаками та росіянами встановлювалися «за встановленими статтями Богдана Хмельницького». Царський уряд наполягав, аби гетьману «вірні і з усяким дбанням служити і в підданстві бути з усім Військом Запорозьким і народом та краєм Малоросійським» і воювати «проти бунтівників та змінників його царської величності». Гетьманові заборонялося мати контакти із «бунтівниками» та мати «злі умисли проти його царської величності». Більше того, як і за часів І. Самойловича та І. Мазепи легалізувалися доноси.³⁶⁰ У такий спосіб цар забезпечував собі спокій у Гетьманщині, обставляючи все таким чином, що козаки складають присягу перед ним особисто, а не покладаючись на юридичний договір. Ця подія нанесла серйозний удар по легітимності козацтва та його юридичному становищу, фактично ставлячи на паузу юридичне визнання Гетьманщини.

Для розуміння поглядів гетьмана цікавим є його універсал, у якому той відверто критикує дії Мазепи. Особливого сенсу розбирати усі закиди гетьмана не бачимо, отож зосередимо свою увагу на основних. Скоропадський у цьому універсалі заперечує усі закиди Мазепи до російського уряду, звинувачуючи його у тому, що той пішов до шведів «щоб бути самовластцем над народом нашим малоросійським, віддавши його під невиносне нам ярмо польське». Так, Скоропадський відкидає звинувачення, що ніби росіяни хотіли «старшину генеральну і полковників у руки прибрати». Також він заперечує намір росіян українців «за Волгу загнати, а наш край великоросійськими людьми осадити».³⁶¹ Цікавим твердженням ділиться гетьман і тут, критикуючи закид Мазепи, що нібито українське військо гине у Росії, «тлумачачи прохирно, начебто для згуби і зменшення нашого народу це діється».³⁶² Скоропадський, відповідаючи на це, аргументує так: що якщо Україна,

³⁶⁰ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 182-183

³⁶¹ Там само. С. 199

³⁶² Там само. С. 200

знаходиться під протекцією Москви, обороняючись проти шведів, то козаки зобов'язані відправляти військо для «спільного добра». У такій аргументації є декілька проблем, які, за висловом В. Шевчука, говорять про «хронічну недорозвиненість політичного мислення» гетьмана.³⁶³ Так, йдеться про неправдивість твердження про «оборонність» цієї війни, бо вона за своєю суттю є завойовницькою. По-друге, відправка українців на російський фронт означало втрату своєї обороноздатності. Про це ми більш детально говорили вище, але зазначимо, що питання про недостачу війська піднімалося Мазепою неодноразово, і такий закид є не безпідставним. В. Шевчук тут приходить до цікавого висновку, що Скоропадський у своєму універсалі демонструє свій «імперський синдром» і вже бачить Україну як частину російського простору.³⁶⁴ Скоропадський підбиває підсумок тим, що шведи принесуть лише згубу Україні, а єдиний шлях вберегти українські вольності – російська протекція. На аргумент Мазепи, що «начебто нам від їхньої царської величності ніколи дана обітниця не дотримувалася», гетьман відповідає, що Росія перед іншими країнами «своє слово і договори ненарушно тримає».³⁶⁵ Іронічно, що гетьманська віра у ці слова, потім його і погубить.

Наступ на козацькі вольності продовжився влітку 1709 року. Відповідаючи на гетьманські Решетилівські пункти, цар видав «Статті явні й таємні ближньому стольнику А. Ізмайлову» та указом від 31 липня 1709 року. У них йдеться мова про нові утиски у правах козацтва. Так, біля гетьмана встановлювався наглядач – А. Ізмайлов, в обов'язки якого входило: застерігати обуренню та «хитанням»; стежити, аби «бунтівники Запорожці де знову не зібрались».³⁶⁶ Разом з тим, вводилися певні обмеження для гетьмана: той не мав права зустрічатися з іноземними представниками; мати будь-які несанкціоновані контакти зі старшиною. Загалом в обох документах йшлося не тільки про утиски, а про становлення таємного нагляду над усіма

³⁶³ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 221

³⁶⁴ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 222

³⁶⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 203

³⁶⁶ Там само. С. 228

представниками козацької еліти, аби не допустити «жодного хитання до зміни і до збурення народу».³⁶⁷ І дійсно, спроби гетьмана «підігравати» Москві закінчилися ще більшими утисками. Остаточо було вирішено питання про козацькі вольності наступним документом – «Вирішальним указом». У ньому зазначалося, що права та вольності козаків залишаються за давнішим договором, підписаним Хмельницьким, чого фактично не сталося. Зазначалося, що Гетьманщина втрачає командування над українськими частинами, при цьому, втрачаючи частину артилерії, що була конфіскована з Батурина. Воеводи втручатися у справи козаків не будуть, «крім державних справ, як зрада та інше».³⁶⁸ Глузлива відповідь від царя і в пункті про російські постої. Декларувалося, що це питання вирішиться потім, а гетьману було виказано таке: «малоросійський народ достатньо милості царської мав, і зараз має».³⁶⁹ Також козаки зобов'язувалися відправляти Москві фінансовий звіт, а гетьманські універсали повинні були видаватися лише із Приказу Малої Росії. Отже маємо справу зі злісним зменшенням автономії України: фактичне урізання прав і привілеїв звичайного населення разом із встановленням співправителя з Росії. Більше того, про безпрецедентність такої події говорить ще один факт: вперше в історії козацтва взаємовідносини Росії та України встановлювалися одноосібно, а не внаслідок спільної комісії чи ради. Разом з тим, нечуваним вбачалося і затримка царської грамоти на гетьманство, яку Скоропадський отримав лише у січні 1710 року, після місяців настійливих прохань.

Проте, І. Скоропадський не був зрадником українських інтересів, його політика не була направлена виключно на вдоволення царських амбіцій. Як ми і казали, його погляди були складнішими, а політика походила на дотичні дії І. Мазепи – коритися, але діяти по-своєму. За виразом В. Шевчука, його політика була направлена на «рятунок української державності», а беручи до

³⁶⁷ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 230

³⁶⁸ Там само. С. 233

³⁶⁹ Там само. С. 234

уваги умови, у яких доводилося працювати гетьманові, складності їй було не займати. Особливо після прийняття Решетилівських пунктів гетьман почав діяти у напрямі збільшення своїх повноважень, захисту українського населення та збереження автономії України. Варто зазначити, що гетьман, в залежності від ситуації, апелював різними поняттями. Наприклад, майже одразу після обрання гетьманом, Скоропадський наголошував на «повній владі у Малоросії».³⁷⁰ Опікуючись збереженням особистого впливу серед старшини, гетьман вже наголошував рейментарських повноваженнях. Так, в універсалі Войцеховичам гетьман наголошував «усілякі давніх малоросійських регіменту нашого прав конституції» хоче «у цілості непорушній утримувати».³⁷¹ У листах вже до царя гетьман апелює більш загальними поняттями. Так, у «Донесенні від усього малоросійського народу», жаліючись на постійні утиски з боку російських військових, Скоропадський наголошує на тому, що «народ царської величності Малоросійський терпить велику потребу та розорення».³⁷² Загалом, можемо сказати, що гетьман не полишав надії домовитися із російським урядом про збільшення автономії України.³⁷³ Цікаво, що у своїх донесеннях та листах гетьман апелював до виконання своїх найголовніших функцій: обороні «малоросійських народних потреб» та «загального добра», владі над Гетьманщиною та «малоросійським народом».³⁷⁴ Ба більше, часто-густо гетьман аргументував своє бажання більшої влади «державним інтересом».³⁷⁵ Цікавим було і те, що гетьман серйозно взявся за налаштування своєї адміністрації. Ми раніше говорили, що важливою віхою розвитку козацького законодавства стали «Пакти» П. Орлика. І. Скоропадський також став відомий своєю законодавчою діяльністю, але той пішов іншим шляхом. Так, гетьман ініціював переклад основних збірок

³⁷⁰ Василенко М. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка: 1729–1730 гг. Чернигов, 1901. С. 165

³⁷¹ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. К., 1884. с. 266

³⁷² Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 263

³⁷³ Там само. С. 281-283, 292-294, 314-316

³⁷⁴ Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. / Відп. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. с. 98-99

³⁷⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 319

законів, що користувалися популярністю в Гетьманщині – «Порядку прав цивільних», Литовського статуту та «Саксонського зеркала».³⁷⁶ З одного боку, можемо вважати це введенням в оборот, застарілих на той момент законодавчих актів. Але фактично, за висловом В. Кононенка: «запровадження у судочинство норм римського права... слід розглядати як один із сегментів модернізації Гетьманщини».³⁷⁷ Більше того, гетьман, користуючись недосконалістю юридичної системи Росії, допомагав купцям, заступаючись перед їхніми кредиторами.³⁷⁸

Тиск російського уряду продовжувався. Так, у 1715 році «за чинення образ простому народові» цар ще раз ударяє по українській автономії.³⁷⁹ Цією грамотою змінювався порядок обрання полкової старшини. Робилося так, що козаки тепер не обирали собі старшину: остання тепер формувалася з декількох кандидатів, що утверджувалися російським резидентом. Такі зміни лише сильніше роз'єднували населення України, а російський уряд мав більше контролю, по суті, прибираючи до рук найвищу адміністрацію в Україні. У майбутньому, почнеться процес заміщення українських урядовців іноземними. Так, гадяцьким полковником зробився серб Михайло Милорадович, а ніжинським – Петро Толстой.³⁸⁰ Це не могло подобатися гетьману, тому той, будучи у Москві, подає російським урядовцям нові пункти, які обов'язково треба розглянути. Перше про що просить гетьман, щоб київський губернатор «ніяких указів про діла до нього не прислав», а у Глухові прибрали коменданта, на якого дуже багато грошей уходить. У третьому пункті гетьман говорить про найголовніше: «щоб іноземців та сторонніх у начальство не надсилали». При цьому Скоропадський наголошує на тому, аби все було «по давньому звичаю»: народ обирає, а цар затверджує. Гетьман також жаліється на фактичний початок колонізації: «щоб

³⁷⁶ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ: Інститут історії України, 1998. С. 163

³⁷⁷ Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. К.: Інститут історії України, 2017. с. 99

³⁷⁸ Там само. С. 100

³⁷⁹ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с. 274-276

³⁸⁰ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 227

розкольникам у Малій Росії не бути, і їх вивести геть». Жалівся гетьман на те, що ці розкольники забирають у місцевих ґрунти, мають неабиякі привілеї та пільги. Порушується питання і про купців: гетьман бажає їм певних пільг для проходження кордону. Для вирішення політичних проблем гетьман пропонує повернутися до старих звичаїв – мати зносини із Росією лише через Колегію іноземних справ. Також гетьман закликав російський уряд відмовитися від відправки війська в Україну, бо «малоросійські жителі вмістити їх на квартири й утримувати не зможуть».³⁸¹ Відповіді на це ніякої не було, а російська держава і жалі продовжила принижувати українську автономію. Так, російський уряд прибрав до рук і військову канцелярію, наголошуючи, аби «ніякої відмінності і особливого нарiччя не було».³⁸² У 1722 році вирішується все: під час святкування перемоги над шведами у війні гетьман сподівається подати цареві нові пункти. У них гетьман намагався відновити старі вольності козацтва, але під час суперечки із царем увесь план провалюється. Після того, як гетьман почав жалітися на присутність росіян у справах українського суду та управління, цар прийняв рішення. 30 квітня 1722 року Скоропадському було подано лист, у якому цар повідомляв про створення Малоросійської колегії. Цар пояснює своє рішення пунктами договору із Хмельницьким та «для блага українського народу», з чим не погодився сам гетьман. Відповідаючи цареві, Скоропадський повністю заперечував закиди царя, як свого часу робив із закидами Мазепи, кажучи, що це «більше по злобі та ненависті» сказано.³⁸³ Гетьман прямо говорив про те, що створення Колегії – це порушення статей Хмельницького, додаючи ще про обіцянки царя залишити українські вольності.³⁸⁴

Ось так закінчилося життя видатного гетьмана: в останні дні свого життя він пішов на відкриту незгоду із царем, виказавши всю правду йому у вічі.

³⁸¹ Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. с.281-283

³⁸² Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734) / Українська Вільна академія наук. Авґсбург, 1948. с. 28

³⁸³ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 231

³⁸⁴ Там само. С. 232

Нажаль, зберегти державність він не зміг, але робив усе можливе в його становищі, аби забезпечити Україні права та вольності. І дійсно, за визначенням О. Гуржія, його правління стояло на трьох стовпах: «збереженні козацького устрою; захист національних інтересів у економічній галузі; припинення руйнації збройних сил».³⁸⁵ Для цього він докладав усіх зусиль, використовував усі можливості. Але його час плинув: російський царат після перемоги над Швецією та «зради» Мазепи «гратися» із Україною вже не буде. Процес поглинання України Росією знаходиться на своєму піку.

5.2. Гетьманування П. Полуботка та Д. Апостола в рамках ліквідації автономії України.

Правління П. Полуботка та Д. Апостола хоч і не займало багато часу, у порівнянні з іншими діячами Гетьманщини, але воно є не менш цікавим з декількох причин. По-перше, обидва гетьмани опинилися у до цього не баченій ситуації – російський уряд вже фактично проводить політику тотальної ліквідації автономії України. Означає це те, що гетьмани знаходяться у дуже скрутній позиції – будь-який політичний прорахунок, і вони можуть повторити долю Многогрішного, Мазепи, Самойловича. По-друге, обидва гетьмани є представниками колишнього уряду Мазепи, при цьому досить наближеними його союзниками. Відносним виключенням з цього є Полуботок, батьки котрого зазнали неабияких репресій в часи гетьманування Івана Степановича. Хоч відносини між Полуботком і Мазепою складно назвати теплими, але склалися вони майже виключно через особистісні чвари. Відвертої приязні до російського уряду, Павло Полуботок, скоріш за все не мав, а повстав проти Мазепи лише через особисту відразу до «ката» свого роду. Про наближеність Апостола до Мазепи ми говорили раніше. Той спочатку підтримав повстання, але коли стало зрозумілим, що воно програє, вирішив повернутися в Україну. Хоч й історія обох гетьманів

³⁸⁵ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ: Інститут історії України, 1998. С. 167

різна, об'єднує їх одне – намагання захистити автономію України, але вже у більш складних реаліях.

Почнімо з аналізу діяльності П. Полуботка. Як ми і казали, його погляди були досить складними. З одного боку, повстання Мазепи він не підтримав, скоріш за все, з особистих причин. Відверто проросійської позиції теж не виявляв. Більше того, стосунки російського уряду та Полуботка були ідентичні – цар не довіряв чернігівському полковнику, називаючи його «людиною хитрою; з нього може вийти другий Мазепа».³⁸⁶ Незважаючи на підтримку козаків, Полуботкові не судилося стати гетьманом у Глухові, а останнє слово залишалося за царем, реакцію якого ми вже з'ясували. Подальша діяльність полковника, впродовж усього правління Скоропадського, зосереджувалася на покращенні свого господарчого та фінансового становища. Полуботок не цурався скуповувати землі «мазепинців», а російська влада, забезпечуючи підтримку полковника, надавала йому ще більше земель.³⁸⁷ Але майбутній гетьман набирився не тільки земель та статків, а й управлінського досвіду. Так, у 1721 році у ролі наказного гетьмана, Полуботок очолював козаків під час «канальних робіт», звідки ледь вибрався живим. Початок 20-х років XVIII ст. вплинув не тільки на фінансове положення гетьмана: невдоволення козаків політикою російського царя та нерішуча політика гетьмана Скоропадського серйозно впливали на популярність Полуботка. Промовистою є ситуація зі слугою Полуботка Ф. Стичницьким. Той, відмовившись від участі у святкуванні річниці Полтавської битви у червні 1715 року, промовив такі слова: «Не Мазепа проклятий Юда, а теперішній Гетьман проклятий Юда, бо не стоїть за Україну й москалі її нищать; а як буде наш полковник Гетьманом, не так буде за Україну стояти й не будуть москалі її нищити. Вся Україна надіється, щ о наш полковник має бути Гетьманом, і нам, слугам його, більшу гетьманських честь віддають».³⁸⁸ За це слугу полковника було побито та

³⁸⁶ Костомаров М. Казаки : исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. с. 342

³⁸⁷ Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. с. 18-20

³⁸⁸ Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. Львів: Хліборобський Шлях, 1932. с. 25

вислано з України, але ця промова є доказом самостійності Полуботка, його свавільності у відносинах із росіянами. Ще одним фактом «незручності» Полуботка для російського уряду є чутки, що ходили Україною у 1718 році, коли гетьман та чернігівський полковник поїхали до царя у Москву. Чутки ці базувалися на тому, що нібито Полуботка заарештували та стратили за його непокору. Хай там як, але чутки ці не справдилися, і полковник повернувся в Україну.³⁸⁹ Разом з тим, у 1722 році, коли Скоропадський їхав на сумнозвісне святкування перемоги над шведами, гетьман Полуботка вже з собою не взяв. Причину такого ходу ми не знаємо, але цей факт наштовхує на певні думки... Коли Скоропадський перебував у Москві, наказним гетьманом було поставлено саме Полуботка, який починав доводити свою ефективність на такій посаді. Після цього події нам відомі – у квітні гетьманові було повідомлено про намір створити Малоросійську колегію, а вже у травні, незважаючи на дорікання Скоропадського, було видано офіційний маніфест, який створював вищезазначений орган. Після смерті гетьмана, козаки проголосували про залишення у статусі наказного гетьмана П. Полуботка. Той одразу починає діяти, розсилаючи по Україні універсали, у яких запобігає політичним та соціальним заворушенням. Робить це гетьман для того, аби унеможливити дорікання царя у нестабільності в Україні та свавіллям між урядовцями та простим людом. Ці закиди були основним царським мотивом для введення Малоросійської колегії.³⁹⁰ Одним з найголовніших рішень, прийнятим новим гетьманом, було упорядкування українського суду, яке на той момент знаходилося чи не повністю під контролем козацької старшини. Ті зловживання, на яких наголошував Петро I мали місце, як це підтвердила О. Єфименко, і гетьман це прекрасно розумів. «Малоруське панство, було цілком зайняте своїм соціальним питанням, яке було для нього питанням існування, роковим питанням про те, "бути чи не бути" йому як дворянству, як стану

³⁸⁹ Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. с. 28

³⁹⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734) / Українська Вільна академія наук. Авґсбург, 1948. с. 30-31

привілейованому» – пише дослідниця.³⁹¹ Отож гетьману, задля ліквідації резонів російської влади, треба було якнайшвидше вирішити питання з українським судом, бо той став показовим моментом недалекоглядності української еліти. Так, гетьман приймає рішення про заборону «накладів» – по суті, узаконених хабарів. Наступним рішенням, Полуботок вводить принцип колегіальності, не даючи полковникам та сотникам одноосібно приймати рішення. При аналізі дій Полуботка, не можемо знову не наголосити на відсталості судочинства у Гетьманщини – до реформи Полуботка, судові рішення ніяким чином не були формалізовані.³⁹² Цього також не міг допустити гетьман. При Полуботкові також було введено інститут асесорів – спеціальних урядовців, котрі разом із генеральним писарем розглядали найважливіші судові справи.³⁹³ Гетьман вирішує також і соціальні питання, наказуючи полковникам, щоб вони: «не насмілювався принижувати і вживати козаків до приватних своїх роботизн, а мають вони, козаки, при своїх свободах лишатися».³⁹⁴ Така діяльність не могла пройти повз уваги російських урядовців. Російська влада не оцінила намагань гетьмана, що і фіксують джерела. Так, впродовж серпня 1722 року було декілька зустрічей із бригадиром С. Вельяміновим, на яких вибухали палкі дискусії між гетьманом та російським урядовцем. Під час однієї з них, Вельямінов показав свій гонор: «Я бригадир та президент, а ти що таке переді мною? – Ніщо! Ось я вас зігну так, що й інші тріснуть. Государ указав переіменити ваші давнини і чинити з вами по-новому!».³⁹⁵ Сталася ситуація, за якою в Україні існували два паралельні уряди – гетьманський та Малоросійської колегії на чолі із Вельяміновим. Гетьман повністю ігнорує рішення Колегії, чим викликає неабиякий гнів російського бригадира. Разом з тим, Полуботок, знаючи про особливості російської влади, починає знаходити підтримку серед представників вже імператорського уряду у Москві та Петербурзі, зокрема,

³⁹¹ Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Т. 23. К., 1888. С. 163

³⁹² Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. с. 31-32

³⁹³ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 240

³⁹⁴ Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев : Унив. Тип. Кн. 12 . 1898. С. 94

³⁹⁵ Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев : Унив. Тип. Кн. 12 . 1898. С. 165

перепишучись із Ф. Прокоповичем. Також гетьман неодноразово пише до Сенату та Кабінету імператора, скаржачись на діяльність бригадира. На певний час це спрацьовує, і гетьман, завдяки підтримці Меншикова, перемагає – частину владних повноважень гетьмана Сенат задовольняє.³⁹⁶ Хай там як, але приїзд царя на початку 1723 року поставив під питання перемоги гетьмана. Поверненням Петра вирішив скористатися Вельямінов, так само як і Полуботок. Але останній вирішив не їхати особисто, відправивши козацьку делегацію. Вона не досягла бажаного успіху: впродовж зими та весни 1723 року козацькі повноваження почали танути на очах. Майже усі пропозиції Вельямінова по руйнуванні козацької автономії були затверджені, а указом від 16 квітня Малоросійська колегія була перетворена на місцевий орган влади.³⁹⁷ На прохання дозволити козакам обрати гетьмана цар відповів своїм досить жорстоким указом: «Усім відомо, що з Богдана Хмельницького до Скоропадського всі гетьмани явилися зрадниками, від чого вельми потерпіла держава Російська, особливо Малоросія, і тому треба пошукати в гетьмана вірну й надійну людину, а поки такий знайдеться, визначено уряд, якому належить коритися і не надокучати щодо гетьманського вибору».³⁹⁸ І тут гетьман проявив твердість свого характеру, надіславши до Петербургу чолобитну про відміну, встановлених Колегією, податків. Цей документ серйозно роздратував царя, через що за його наказом з вересня 1723 року почали викликати на допити представників козацької еліти, включаючи самого Полуботка. Гетьман і старшина продовжували ігнорувати більшість наказів Малоросійської колегії, але відбули з усім козацтвом у табір на р. Коломак. Там, на чолі із Полуботком та Апостолом була написана чолобитна від імені усього Війська Запорозького, у якому козаки клопотали про відміну усіх нововведень. 10 листопада 1723 року вона надійшла до царя. Зміст документу неабияк розлютив Петра і той наказав «взяти під караул наявну в

³⁹⁶ Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. с. 36-40

³⁹⁷ Там само. С. 43-44

³⁹⁸ Костомаров М. Казаки : исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. с. 347

Петербурзі генеральну старшину».³⁹⁹ Тут вже російська влада відігралася на повну – більша частина гетьманського уряду була заарештована, а у їхніх помешканнях проведені обшуки. Під час слідчих дій були знайдені папери, що сильніше дискредитували гетьмана в очах царського уряду. Так, росіяни знайшли інструкцію гетьмана, у якій описувалися дії козаків запобігання дій майора Румянцева, котрий займався в Україні пошуком зв'язку Орлика і Полуботка.⁴⁰⁰ Хай там як не старалися російські урядовці, зв'язку такого знайти не вдалося, але Полуботка ніхто відпускати не збирався. Скоріш за все, від тортур, помер Полуботок у Петербурзі у грудні 1724 року. Після його смерті усілякі провадження проти козаків були припинені, але спроби російської влади остаточно придушити українську автономію – ні. Дійсно, порівнюючи Полуботка із Скоропадським, можемо бачити велику різницю: перший – більш енергійний та принциповий політик, котрий користувався особливостями російської влади, задля збереження автономії України. Другий, у свою чергу, робив ставку на милість царя, не тиснувши на царську владу жодним чином.

Постать Д. Апостола формувалася майже в тих же умовах, що й у Полуботка – це були люди, що відстоювали автономію України під російським протекторатом. З іншого боку, варто відмітити, що особливістю характеру Апостола була його відносна безпринципність. На своєму віку той приєднувався до різних козацьких кіл: від заколотників Барабаша і Пушкаря, «самойловичівців» та «мазепинців». Як ми і казали, центральною цінністю Апостола було саме збереження козацької автономії, але під великодержавною рукою. Більше того, мало місце порозуміння Апостола і Мазепи, незважаючи на їхню особисту ворожнечу. Так, під час повстання Петрика, Д. Апостол стає на бік Мазепи, доводячи «безсумнівну причетність Кочубея до справи Петрика».⁴⁰¹ Цією дією Апостол повністю відхрещується від кола

³⁹⁹ Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. с. 50

⁴⁰⁰ Там само. С. 48

⁴⁰¹ Ковалевська О. Збірник "Мазепа": реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / НАН України. Інститут історії України; Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. К.: Темпора, 2011. с. 73

Самойловича, переходячи до підтримки Мазепи. Це є зрозумілим, бо на той момент гетьман Мазепи у сутності свого правління майже ніяк не відрізнявся від свого попередника. А отже, конфлікт Мазепи і Апостола мав корпоративну основу, а не ідеологічну. Вони конфліктували за володарські та майнові повноваження, а не за політичні та ідейні.⁴⁰² Можемо фіксувати можливе слабшання проросійської орієнтації Д. Апостола після перших битв Північної війни, у яких останній брав участь. Так, П. Орлик вкладає такі слова в уста миргородського полковника: «Очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже для тебе смерті, бо ми дістанемося до такої неволі, що кури нас заGREBуть».⁴⁰³ Це можна пояснити «егоїстичною» поведінкою російського командування по відношенню до українського війська. Як ми і казали вище, росіяни робили ставку саме на свій фронт, закриваючи за рахунок козаків свої дірки у фронті. Хай там як, але Апостол повернувся до Лівобережжя, покинувши Мазепу. Під час гетьманування Самойловича, Апостол залишився на своїй посаді миргородського полковника, продовжуючи вислужуватися перед російським урядом. Він бере участь і в Дербентському поході, і в Астраханському, не забуваючи при цьому про підтримку гетьманської боротьби із Малоросійською колегією та царем. Про це ми вже казали: Д. Апостол залишився вірним козацьким вольностям, знаходячись у колі Полуботка та допомагаючи йому у веденні боротьби. Після смерті царя та закінчення переслідування козацтва, Апостол продовжує переконувати російський уряд у доцільності повернення старих вольностей козакам. Так, користуючись підтримкою О. Меншикова, Апостол піднімає питання про відновлення гетьманських виборів, скасування податків та обмеження влади Малоросійської колегії.⁴⁰⁴ Російська влада на великі поступки не пішла, гетьманські вибори не були дозволені. Найбільш яскраве пояснення таким діям можемо побачити у словах П. Толстого, який, переконуючи царицю

⁴⁰² Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 259-260

⁴⁰³ Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь). С. 8

⁴⁰⁴ Джиджора І. Україна у першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. К., 1930. С. 135-138

Катерину I, казав таке: «Він (Меншиков) не може радити щодо того, щоб у Малій Росії знову бути гетьману, оскільки блаженної пам'яті його імператорська величність в тому намірі гетьмана не учинив і полковникам та старшині владу зменшив, щоб Малу Росію до рук прибрати».⁴⁰⁵ Королева зрозуміла клопотання П. Толстого, «бо пам'ять Петра і його замірів була ще надто свіжа».⁴⁰⁶ Пропозиції козаків були відкинуті. Але проіснувало таке положення справ не довго – Катерина I померла, а новий цар Петро II був занадто малим. Отже, панувати в Російській імперії почав О. Меншиков – захисник козацьких інтересів. Зрозуміло, що робив він це не просто так, у нього в Україні, як ми вже казали, були свої інтереси. Зокрема, він хотів закріпити за собою неабиякі маєтності, а захищав інтереси козаків лише заради їхньої прихильності. Навесні-влітку 1727 року майже усі намагання російського уряду по перетворенню України на частину імперії були знищені. Малоросійська колегія ліквідована, частина податків відмінена, а питання про вибори гетьмана знов стало актуальним. Проте, варто зауважити, що у планах Меншикова було не впровадження реальних виборів, а, скоріш, їх розіграш. Д. Апостол був особисто пов'язаний із Меншиковим, а отже ніяких інших претендентів на гетьманську посаду не планувалося. Більше того, втручання росіян у ці вибори було беззаперечним. Так, представник російського уряду Ф. Наумов отримав секретні інструкції, які дають розуміння специфіки тих виборів. З'ясовувалося, що «коли б деякі з того народу кого б іншого мали б намір вибирати в гетьмани» Наумову треба «перестерігати» ці процеси та «підготувати..., щоб конечно його, Апостола... народ у гетьмани вибрав». Застерігалось, що у разі бажання старшини обрати іншого гетьмана, то Наумову приписувалося «того учинити не допустити і те вибрання під таким пристойним претекстом зупинити».⁴⁰⁷ Таким чином, козаків ставили перед фактом: або гетьманом буде Апостол, або гетьманської влади не буде взагалі.

⁴⁰⁵ Джиджора І. Україна у першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. К., 1930. С. 136

⁴⁰⁶ Там само. С. 136

⁴⁰⁷ Окиншевич Л. Генеральна Рада на Гетьманщині XVII-XVIII ст. К., 1929. с. 107

Цікаво відмітити, що таким чином, Апостол повторив шлях Скоропадського – обрання гетьмана супроводжувалося чисельними порушеннями правил, за якими склалися взаємовідносини між козаками та Москвою. Більше того, наступне прийняття Апостолом «Рішительних пунктів» лише підтвердить цю тенденцію. За визначенням А. Яковліва, «заміна традиційної договірної форми формою указною, започата Петром I, знайшла в "Рішительних пунктах" своє довершення».⁴⁰⁸ Зміст самих пунктів був досить важливий для тогочасної державотворчої думки козаків. У ньому пропонувалися реформи конче потрібні українській державі. Зокрема, вимагалося додержання реформ Полуботка у судовій сфері; збільшення автономії козаків під час виборів старшини та гетьмана; обмеження російського контингенту на території Гетьманщини; перехід усіх податків в Україні у гетьманський скарб; звільнення від зборів духовенство та козацтво та багато чого іншого. В принципі, Д. Апостол цими статтями намагався зміцнити понівечену українську державу та закріпити в ній реформи. Після багаторічних спроб російського уряду потопити, роз'єднати та приборкати українське суспільство та його автономність, ця дія була конче потрібна.⁴⁰⁹ Зрозуміло, що на таке російський уряд піти не міг, а отже той варіант пунктів був докорінним чином перероблений. Встановлювався додатковий контроль на гетьманською владою: вибори відновлювалися, але останнє слово все одно залишалося за царем. Питання про податки хоч і було затверджене, але один із підскарбіїв був росіянином. Іншими словами, Меншиков, незважаючи на свої амбіції, не міг допустити відновлення сваволі в Україні. Найкраще це описав Б. Крупницький: «Відновлюючи гетьманське звання, російський уряд зовсім не думав про те, щоб повернути Україну, як державне тіло, до стану, в якому вона була за старих гетьманів. Часи Петра 1-го не минули без сліду. В Верховнім Тайнім Советі сиділи діячі із його школи, які раз-у-раз звертали на Петрів

⁴⁰⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. Варшава, 1934. с. 159

⁴⁰⁹ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 268-269

шлях. Таким чином, відновлення гетьманату – це був свого роду компроміс між старими формами і новими, заведеними Петром 1-м на Україні, особливо з часів Малоросійської колегії». ⁴¹⁰ Але цього виявилось мало, і з серпня 1728 року в Україну повернули інститут резидента. Це був фінальний удар по гетьманській владі – вона знову зводилася до традиційної фікції, а головували такі ж росіяни.

У 1734 році Д. Апостол помер. За роки свого гетьманування, як і його попередники, він намагався зберегти ті залишки автономії, що були. Нажаль, російська влада виявилася сильнішою і розумнішою. Продовжуючи свою політику «розділяй і володарюй», російський уряд розбив надії козаків на відновлення їхніх вольностей. Відновляться ці надії незабаром, з приходом до влади К. Розумовського, хоч ця подія від козаків ніяк не залежала. Підсумовуючи, скажемо, що правління Апостола виявляє найголовнішу причину неспроможності козаків боротися діяльністю російського уряду. Ми говоримо не тільки про внутрішній розбрат, російську конспірацію, складну зовнішню ситуацію. На нашу думку, найголовнішим чинником, який унеможливив боротьбу козаків проти нападу російської держави на автономію України, є принципова зміна козацтва як соціальної групи. Якщо на початку визвольної боротьби, за часів Хмельницького, козацтво представляло собою різноманітну групу людей, які мають різне соціальне та економічне становище. То вже у XVIII ст. козацтво, особливо старшина, постає як група, що вже має певні амбіції, зокрема, дворянські. Політика Російської держави по підкупу, розбрату та іншій «м'якій силі», справдилася – козакам немає сенсу поставати проти російської влади, бо за покірність можна отримати неабиякі преференції. Проблема корпоративної боротьби, яка виникла за часів І. Виговського, продовжила розвиватися, а росіяни неодмінно нею скористалися. У разі ж протидії Москві, відповідь буде негайною – приклади цього годі й шукати (Мазепа, Орлик, Кочубей, Полуботок та інші). Сваюля

⁴¹⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734) / Українська Вільна академія наук. Авґсбург, 1948. с. 68

козацьких низів також придушувалася. Недаремно, що ще з часів І. Мазепи, однією з найстрашніших сторінок історії козацтва є чисельні випадки закордонних походів козаків, які для останніх не закінчувалися добре. Багато козаків гинуло на будівельних роботах, під час російської експансії на Сході. А провал акції Мазепи лише сильніше показав беззмістовність насильницького бунту, бо росіяни знайдуть на нього управу. Саме тому, очільники Гетьманщини, після такого прикладу перестали хоч у який спосіб активно демонструвати свою незгоду з рішеннями царя, прикриваючись «легальними способами» та звичайною казуїстикою. Приклади Самойловича, Полуботка та Апостола є найяскравішими, бо демонструють перехід з прямої до «внутрішньої», тобто легальної боротьби. Напад на українську автономію не тільки із зростом сили російського державного апарату, занепадом козацтва, внутрішньою боротьбою всередині старшини та деградацією державного апарату Гетьманщини. Не менш важливим фактором є занепад самої ідеї прямого, насильницького повстання. Козаки, побачивши наслідки відкритого протистояння, зневірилися у такій ідеї, сподіваючись на легальні методи відстоювання своїх прав. Але вони не врахували одного – російська влада вже не звертає уваги на такі речі як «законність», «права» тощо. Приклади «перекручувань» та «жонгливанням» козацькими правами та вольностями, підписаними договорами та традиціями ми вже наводили. На цьому поприщі росіян також було складно переграти, бо за ними вже стояла сила: як внутрішня (полковники іноземного походження, проросійська старшина), так і зовнішня (російська армія, апарат примусу тощо). І тут приклад напрошується сам собою: як тільки Полуботок почав «грати» з росіянами у казуїстику, вони перейшли на мову сили.

5.3. Правління К. Розумовського як остання надія козацької автономії.

Після смерті Д. Апостола українське населення опинилося у дуже скрутному становищі: Таємна канцелярія була переформатована у Міністерську. Саме цей орган очолив репресивні заходи для підготовки

входження українських земель у склад Російської імперії. Нелюдську жорстокість російських урядовців передає автор «Історії Русів»: «Вона була достеменним виродком великої тої Санкт-Петербурзької Тайної канцелярії і не переставала час од часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким знаряддям і, нарешті, припікати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли».⁴¹¹ Автор наводить кілька прикладів абсурдних арештів українців, зокрема, про арешт Якинфа Чеканутово, котрого заарештували бо «поставив він на печі своїй герб державний і його припалює».⁴¹² Поміж того, керували Україною у зазначений період Правління з шести представників: 3 росіянина та 3 українця. Якщо склад української делегації не змінювався, там завжди залишалися представники найвищих кіл старшини, то російський уряд змінював свою делегацію постійно. Так, крізь цю систему пройшли Румянцев, Кейт, Леонт'єв та багато інших. Становище їх було не менш складним: вони розуміли себе чужими у цьому краї: «мусили відчувати себе тут людьми чужими, тимчасовими, щоб не вкорінитися та не призвичаїтися до умов існування на цій землі, а отже, про ту землю не могли дбати...».⁴¹³ Із приходом до влади Єлизавети в Україні стало дещо краще, а у 1750 році гетьманом, не стільки обрано, як призначено К. Розумовського. Описуючи діяльність К. Розумовського, О. Оглоблін прийшов до такого висновку: «Це була доба останнього піднесення козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Маєстатична постать останнього гетьмана старої України Кирила Розумовського, який поведився на Україні як справжній володар, його далекосяжні династичні плани, блиск глухівської гетьманської резиденції, грандіозний план відновити українську столицю в Батурині з його "національними строєніями", проект заснувати там перший університет на

⁴¹¹ Історія русів / пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. Київ. 1991. С. 297

⁴¹² Там само. С. 298

⁴¹³ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 276

Україні, яскраві твори національної історіографії (наприклад “Описание о Малой России” Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції/інтелектуалів – все це було відповіддю старої гетьманської України на ту навалу московського імперіалізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем існуванню української нації та її культури».⁴¹⁴

«Обрання» гетьманом Розумовського стало важливим полегшенням для українських земель: гетьманську посаду прирівняли до російських фельдмаршалів, надавши йому неабияку повноту влади, підпорядковано Січ, ліквідовано Міністерську канцелярію, російським чиновникам було наказано виїхати з України. Разом з тим, великим покращенням став перехід України під відання Міністерства зовнішніх справ, чим Гетьманщині поверталася автономія. З іншого боку, варто зауважити, що жалувана грамота на гетьманство була дана за подобою грамоти І. Скоропадського, тобто гетьманську посаду було даровано царською милістю, а не за договором сторін.⁴¹⁵ Ця подія викликала неабиякі сподівання у старшини та усього козацького товариства: мало того, що після такої перерви було відновлено гетьманську посаду, так й через це виникали сподівання на відновлення козацьких вольностей. Не менший подив та надії викликала і сама постать Розумовського у ролі гетьмана. Так, сучасник гетьмана П. Симоновський підкреслював, що Україною тепер править не чужинець, а «природний Малої Росії син» К. Розумовський.⁴¹⁶ Перший час правління гетьмана не визначався великими змінами. За великим рахунком, Розумовський виконував роль виконавця волі російського уряду. Ба більше, досить довгий час в Україні не жив, хоча клопотався в Сенаті та Міністерстві зовнішніх справ з приводу українських справ. Разом з тим, гетьман займався розбудовою українських

⁴¹⁴ Оглоблін О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. С. 14

⁴¹⁵ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 281-282

⁴¹⁶ Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847. С. 150

міст: відновлював Батурин та Глухів. Відповідаючи на клопотання гетьмана про повернення дипломатичних відносин у 1754 році, Сенат знову почав наступ на українську автономію. На цей раз, в економічній сфері – російський уряд знову підняв питання про українські фінанси та реформував податкову систему, ослабивши козацький уряд.⁴¹⁷ Будучи людиною, що мала європейську освіту, гетьман почав формувати таке ж оточення навколо себе. Так, впродовж 1750-1760-х років відбувалися кардинальні зміни у складі старшин: їх доповнювали нові обличчя, які отримували освіту вже у Західній Європі. Разом з тим, Розумовський інакше розглядав особливості українського судочинства, продовживши справу П. Полуботка. За думкою гетьмана, вкрай важливим було реформувати анахронічні традиції козацького судочинства. У листопаді 1763 року гетьман видає універсал, у якому йдеться про нові впровадження в українське судочинство. Новітні реформи були введені гетьманом так само і в адміністративній сфері.⁴¹⁸ Опікувався Розумовський і соціальною політикою, впровадивши заборону винокуріння старшинам, бо «Малоросіяни не тільки неважать землеробством і тваринництвом, від яких іде багатство народне, але ще, вдаючись у непомірне винокуріння, часто купують хліб на торговицях дорогою ціною не для того, щоб мати якісь собі вигода, а тільки для пияцтва, знищуючи свої ліси, і мають од того нестачу в дровах, необхідних для опалення своїх хат».⁴¹⁹ За великим рахунком, проведені реформи гетьмана мали на меті реформацію самої суті Гетьманщини – перетворити воєнізовану козацьку державу у цивільну шляхетську, за прикладом Речі Посполитої. У тому ж листопаді гетьман зібрав старшинську раду, на якій витворив положення нової чолобитної до імператриці. У ній порушувалося питання про спадковість влади Розумовських, разом із різними перетвореннями козацької держави. Зокрема, козаки розглядалися як у шляхетському стані, маючи доступ до судочинства та інших привілеїв.

⁴¹⁷ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 283-285

⁴¹⁸ Український археографічний щорічник. К., 1993. Вип.2. с. 55-56

⁴¹⁹ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 287
145

Змінювалася ієрархія чинів, і, найголовніше, козацтво клопотало про дуже болючу тему – зрівняння російських та козацьких чинів.⁴²⁰ За великим рахунком, Розумовський намагався діяти за образом Б. Хмельницького та І. Виговського, оформивши, з одного боку – спадкову владу, з іншого – приділити основну роль еліти старшині. Саме з козацької старшини планувалося зробити українську еліту, тобто, шляхту. Це виходить з його політики, бо посполитих людей гетьман дещо пригнічував, видавши універсал про переходи селян. За висловом В. Шевчука: «державу Кирило Розумовський формував цілком шляхетську, європейського, певною мірою польського типу, відтак і потреба у спадковому гетьманстві для такої держави була теоретично потрібна...».⁴²¹ Фактично, головне питання, яке вирішував К. Розумовський, було вирішення долі козацької старшини – або її інтеграція у російське дворянство, або загибель. Цікаво, що на таку політику дуже гостро реагували низи, організовуючи опір реформам Розумовського. І знову стикаємося із вічною проблемою Гетьманщини – внутрішніми протиріччями, отим розбратом між елітою та низами. Гетьман та старшина розуміли відсталість козацької державної системи, але опинилися між молотом і ковадлом: між російським царатом, котрий не буде конкурувати за владу, та між низами, котрі не бажають залишитися у пригніченому стані. Українська автономія доживала свої останні місяці. Як ми знаємо, у листопаді 1764 року українську автономію було остаточно ліквідовано. Правління К. Розумовського дійсно давало надію на найкраще, на прихильність російського уряду. Але, доля розпорядилася інакше – Розумовський під тиском Катерини II відмовився від «такої тяжкої та небезпечної посади».⁴²²

⁴²⁰ Український археографічний щорічник. К., 1993. Вип.2. с. 58-61

⁴²¹ Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. С. 290

⁴²² Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ. Ч. 1 . 2008. с. 129

ВИСНОВКИ

Українське козацтво, як було продемонстровано у нашому дослідженні, розвивалося у дуже нестабільному становищі. Зовнішньополітична ситуація, внутрішні чвари, особливості козацької традиції та внутрішня криза козацького товариства стали найголовнішими причинами занепаду Гетьманщини та ліквідації її автономії. Проте, впродовж цих буремних часів, політичні ідеї козаків еволюціонували, а очільники Гетьманщини, намагалися ці зміни закріпити у державній політиці.

Розвиток козацтва у захисника національних інтересів відбувався наприкінці XVI ст., коли необачна політика Речі Посполитої призвела до різкої радикалізації козацького руху. Сталося так, що козаки встали на захист не тільки своїх корпоративних прав, а загалом поставили під сумнів польську політику в Україні. Програш перших козацьких повстань та недотримання польським урядом своїх обіцянок ще сильніше розпалив ідею боротьби проти всієї польської системи. Успіх Хмельниччини закріпив результат, посіявши в умах козацтва ідею про, як мінімум, автономію. Зборівський договір став програмою «мінімум» у майбутніх польсько-українських договорах, від ідей котрого, козацтво вже не відійде. Разом з тим, мав місце і негативний аспект такого успіху. Отримавши територію, на якій козаки можуть проводити свою політику, почався процес «ошляхетнення» козаків. Козацька старшина почала всерйоз задумуватися про створення козацької монархії, де головне місце буде займати клан Хмельницького. Для такого перетворення козакам було необхідно закріпити за собою права і маєтності, що й призводило до корпоративних конфліктів серед старшини. Зі смертю Хмельницького ця тенденція посилювалася, закріпившись остаточно у часи гетьманування Виговського. Цей момент стане вкрай важливий, бо корпоративні спори між старшиною стануть чи не головним чинником розбрату серед козаків у майбутньому. Саме ж правління Виговського ознаменовано новим поглядом на майбутнє козацтва. Якщо Хмельницький пропонував побудову козацької

монархії, то Виговський виводив ідею про становлення Руського князівства – незалежного та самобутнього державного утворення на значній частині українських територій. Розвиток ідей Виговського можемо бачити в політиці наступних генерацій козаків – Дорошенка, Петрика та Мазепи.

Початок Руїни серйозно вплинув на розвиток поглядів козацтва – внутрішній розбрат давав можливість втручатися у політику козаків зовнішнім сторонам (Росії, Польщі, Криму, Османської імперії). Це неабияк змінило правила гри, даючи змогу урядам цих країн користуватися внутрішнім розбратом, вбиваючи клин між різними верствами козацтва. Особливо популярною ця політика була на Лівобережжі, де російська адміністрація буде реалізовувати політику «розділяй та володарюй» аж до повалення української автономії. З часів гетьманування І. Самойловича козаки будуть звертати увагу на реакцію російського царату на ті чи інші рішення, проводячи свою політику з огляду на це. Більше того, цей факт стане лейтмотивом політики Самойловича, Мазепи та Скоропадського: вони, сподіваючись на милість російського царя, будуть беззаперечно проводити царську політику, не звертаючи уваги на те, що самі ж роздирають залишки автономії. Підливатиме масла у вогонь і Мазепа, ведучи хитру політичну боротьбу із представниками української старшини, при цьому сильніше роздмухуючи розбрат. Проте, Іван Степанович надихне козаків на перегляд своєї державності та організації. Його учень, П. Орлик, створить проєкт нової української держави, в основі якої будуть лежати новітні для того часу ідеї Просвітництва. Так само Орлик сформулює інше місце України у міжнародній політиці, наполягаючи на тому, що вільна Україна – це запорука вільної та стабільної Європи. Програш повстання Мазепи по суті став початком кінця української автономії: після нього російська влада із підозрою буде ставитися до усього українського козацтва. Усі спроби гетьманів відновити українські вольності будуть провалені, бо російський царат вже не буде ризикувати, повністю відмовляючись від визнання української автономії та козацьких прав. У цей

час буде розпочато процес остаточного поглинання Росією України. Характерно, що значна частина українського козацтва не поставати проти цього, бо на цей момент вона вже готова стати частиною російського дворянства, а їхні маєтності виявляться важливішими ніж автономія Гетьманщини. Дійсно, можемо побачити як корпоративні конфлікти часів І. Виговського вилилися у значні перетворення у психології старшини. Тепер вони були не представниками військової, скажімо, національної еліти, а стали класичними представниками шляхти, що готові служити своєму сюзерену за маєтності. Політична діяльність К. Розумовського доводить це, бо одним із центральних питань в його політиці був захист майнових прав козацтва як шляхетної групи. Зрозуміло, що гетьман виборював українську автономію, однак в очах російського царату час козацької автономії вичерпався, а отже конкурувати за контроль над Україною, імперії вже не потрібно.

У політиці та державному мисленні усіх гетьманів можемо бачити свого роду лейтмотиви, які протягом історичного розвитку будуть довершуватися, приймаючи незвичні для козацтва форми. Так, на початку свого шляху козацтво буде боротися із самою сутністю політики Річ Посполитої. Козаки стануть на захист українського селянства, відкидаючи фільварковий тип господарства та кріпацтво як ідею. Згодом, із зростанням козацьких маєтностей та влади цей ідеал буде ставати менш популярним, особливо серед старшини. Деякі гетьман, як-от Мазепа, Скоропадський чи Полуботок будуть повертатися до цього, захищаючи інтереси посполитих людей, але це вже не буде центральною ідеєю. Не менш складну еволюцію пережило питання про саму сутність української держави. Дуже часто козацька еліта не буде спроможною осягнути ідею про незалежність, зупиняючись на ідеї протекторату. Характерно, що козаки об'єднувалися або на ідеї російського або польського протекторату. Думка про якісь «третій шлях» досить часто не знаходила підтримки. У цьому вбачаємо недалекоглядність козацької еліти, яка сформувалася внаслідок складних часів Руїни та загального занепаду

козацтва протягом десятиліть війни. Отож, підсумуємо. Українське козацтво наприкінці XVI – другої половини XVIII ст. пройшло неабиякий розвиток від місцевої слабо організованої військової сили, що повстала на боротьбу за свої корпоративні та загальнонародні інтереси до більш-менш організованої державної системи, яка закінчила своє існування на піку свого державного мислення. Якщо на початку свого існування, козацтво уявляло себе як місцеве, незначне товариство, що захищає свою землю від ворожого оточення, то вже по ходу свого розвитку козаки знайшли себе місцевою елітою, що має неабиякі статки, владу та силу. Можемо дійти висновку, що козацтво у другій половині XVIII ст. представляє собою місцевий варіант шляхти, котрий не вкладається у звичне розуміння цього слова. Якраз ось ця незвичність, неможливість віднести козацький характер до якоїсь певної категорії і є головною проблемою нашого дослідження. Під час розбору поглядів козацтва неодмінно виникала думка про те, що й самі козаки не особливо розуміли хто вони є. Характерною рисою еволюції поглядів козацтва є їхня нестійкість, постійна зміна, ніби як пристосування до змін, яких, щоправда, дійсно було немало. Тобто козацтво як соціальна група зростала у рамках постійної, хронічної нестабільності, що й зумовило такий дивовижний характер еволюції їхніх політичних поглядів.

Список джерел та літератури

1. Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine – New York; Oxford: Oxford University Press, 2001. – X, 401 p.
2. Subtelny O. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708. New York, 1975. 159 p.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 3. СПб., 1861. 764 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 4. СПб., 1863. – 394 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 5. СПб., 1867. – 340 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб., 1872 – 412 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 8. СПб., 1875. 420 с.
8. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII. «ЗНТШ», 1933, т. 152. С. 35-61
9. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 1. Т. V. К., 1872. 666 с.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 6. К., 1908. 419 с.
11. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3. Т. IV. К. 1914. 1100 с.

12. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в этой стране до уничтожения Гетманства. Издание четвертое. С.-Петербург; Киев; Харьков, 1903. 609 с.
13. Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 1. М., 1858. 339 с.
14. Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории. Ч. 2. М., 1859. 340 с.
15. Бутич. І. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Київ, 2002. 780 с.
16. Бодянский О. Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. М., 1875
17. Бульвінський, А.Г. Українсько-російська війна 1658—1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. 2003. с. 174-218.
18. Василенко М. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка: 1729—1730 гг. Чернигов, 1901. 417 с.
19. Воссоединение Украины с Россией. М., 1953. Т.1-3.
20. Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.2. 642 с.
21. Величко. С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. Т.3. Киев. 1855. 568 с.
22. Вивід прав України : док. і матеріали до історії укр. політ. думки. 2-ге вид. Нью-Йорк: 1964. 250 с.
23. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ, 1909, Т. 89. Львів, 1909. 46-90 с.
24. Гоцуляк В. Деякі аспекти сучасної історіографії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Українська козацька держава:

Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань: Збірник наукових статей. Черкаси. 2001. С. 10-24

25. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. К.: Інститут історії України, 2001. 447 с.

26. Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. 64 с.

27. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1991. Т. 7. 1995. 628 с

28. Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк. 1956. Т. 8. Ч. 1. 321 с.

29. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ: Інститут історії України, 1998. 207 с.

30. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому: зб. стат. Київ; Львів. Вип. 2. 1992. С. 78-92.

31. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького ХVІ – першої половини ХVІІ століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. К., 2004. Вип. 8/9. С. 425-452.

32. Джиджора І. Україна у першій половині ХVІІІ віку. Розвідки і замітки. К., 1930. 170 с.

33. Дорошенко Д. І. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності; ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США. 1985. 712 с.

34. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич; Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с

35. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / сост. А. З. Барабой [и др.], ред. П. П. Гудзенко [и др.]; Ин-т истории АН УССР, Арх. упр. при Совете Министров УССР. Киев: Наукова думка, 1965. 824 с.

36. Еврейские хроники XVII столетия (Эпохи "хмельниччины") / Исслед., перевод и коммент. С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим: Ассоциация "Гишрей Тарбут", 1997. 290 с.
37. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк, 1973. Т. 7. 2400-2800 с.
38. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т.І. 1179 с.
39. Жерела до історії України-Руси / Видано під редакцією Михайла Грушевського. – Т. 8. – Львів, 1908. 485 с.
40. Історія русів / пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. Київ. 1991. 318 с.
41. Из церковной истории времён Петра Великого: Исследования и материалы. М.: Новое литературное обозрение, 2004. 358 с.
42. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII веков. Т.2. 1968. 448 с.
42. Ковалевська О. Збірник "Мазепа": реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / НАН України. Інститут історії України; Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. К.: Темпора, 2011. 176 с.
43. Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. Львів: Хліборобський Шлях, 1932. 32 с.
44. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / Український історичний журнал. 2011. № 3. - С. 50-73
45. Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. 800 с.
46. Костомаров, Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров. — Санкт-Петербург : Лань, 2017. 78 с.

47. Костомаров М. Казаки : исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. 601 с.
48. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. / Відп. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. 305 с.
49. Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII - поч. XVIII вв. Український археографічний збірник. Т. 3 . 1930. с. 17-55
50. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Т. 23. К., 1888. 339 с.
51. Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки НТШ. Т. ССXXXVIII. Праці історико філософської секції. Львів, 1999. С. 117-148
52. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/abs/10.3138/ukrainamoderna.2.311> (дата звернення: 23.11.2025)
53. Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького, (До 300-річчя з дня смерті).- / Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 94-105.
54. Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1927. 150 с.
55. Кресін О.В. “Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська” 1710 р. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 192-203
56. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734) / Українська Вільна академія наук. Авгсбург, 1948. 190 с.
57. Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. 78 с.

58. Крман. Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709). К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с.
59. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського // Політичний менеджмент. - 2007. № 1. С. 173-184.
60. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год первый. К., 1882. 2646 с.
61. Липинський В. Україна на переломі, 1657-1959 : замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. Ч. 1 Відень ; Київ : Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. – 304 с.
62. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.
63. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ: КМ Академія, 2004. 83 с.
64. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4: (1655–1658). Київ, 2015. 540 с.
65. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польськоукраїнської наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). За ред. Л. Зашкільняка. Львів — Люблін, 1996. С. 31-45
67. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. 1991. - № 5. С. 129-132.
68. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах / Мицик Ю.А. // Український історичний журнал. - 1998. № 6. С. 103-105.
69. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Український історичний журнал. 2001. № 1. с. 134-147.

70. Мицик Ю. Іван Виговський. Київ: КМ Академія, 2004. 83 с.
71. Олгоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 1960. 406 с.
72. Олгоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ. 1927. С 720-744
73. Оглоблін О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 328 с.
74. Остапенко Т. О. Джерельна основа правової системи України–Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2014. Вип. 12(1). С. 4-7.
75. Окиншевич Л. Генеральна Рада на Гетьманщині XVII-XVIII ст. К., 1929. 177 с.
76. Основа: «Южно-русский литературно-ученый вестник». 1862. № 10 (октябрь).
76. Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709. М.: Молодая гвардия, 1989. 272 с.
77. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Изд. 2. – К., 1848.
78. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1898. Т. 3.
79. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Т. 3. Киев : В Университетской типографии. 1852. 761 с.
80. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. Острог, Варшава, Москва. 1999. 606 с.
81. "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В.

Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. - Львів: Світ, 2011. 440 с.

82. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ. Ч. 1 . 2008. 239 с.

83. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665-1667 г. Чернигов. 1901. 68 с.

84. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8 (июль-декабрь 1708 г.). Вып. 1 / Ред. И. Н. Андреев. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. 405 с.

85. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8. Ч. 1. 405 с.

86. Плохій С. Націоналізація українського казачества в XVII-XVIII вв. / *Ab Imperio*. 2004. - №2. С. 567-596.

87. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. 592 с.

88. Самійло Величко. Літопис. Т. 1 / пер., авт. комент. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро. 1991. – 564 с

89. Сас П. Витоки українського націотворення: Монографія. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 702 с.

90. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2006. 287 с.

91. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России / Киевская комиссия для разбора древних актов. Вып. II. К., 1915. 454 с.

92. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 —1690 рр. / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 1. 1992. С. 49-79

93. Сисин Франк. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. - 1995. № 4. С. 67-76
94. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. М., 1847. 159 с.
95. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-е вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. 624 с
96. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях епохи / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Центр історичної політології. К.: Парламентське видавництво, 2021. 792 с.
97. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, "Альтернативи", 1997, - 368 с.
98. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 374 с.
99. Соловьев С. М. Сочинения. – Т.11–12 / Отв.ред.: Иванов Н.А. М.: Голос, 1995. 730 с.
100. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 3 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. К., 2003. с. 371-416
101. Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 року у сприйнятті Війська Запорозького) Соціум. 2006. С. 249-256.
102. Степанков В. Петро Дорошенко. Володарі гетьманської булави : історичні портрети / [авт. передм. В. А. Смолій]. Київ: Варта, 1994. С. 285-315

103. Струкевич О. Політичні погляди учасників та сучасників національно-визвольної революції 1648-1676 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. с. 23-27
104. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. 240 с.
105. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. К., 1884. 353 с.
106. Таїрова-Яковлева, Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність; пер. з рос. Н. Єгоровець. Вид. 2-е. Київ : Кліо, 2019. 424 с.
107. Таїрова-Яковлева Т. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков / Journal of Ukrainian Studies. 2008-2009. Vol. 33-34. 2008. С. 453-458
108. Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 67-73.
108. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. 269 с.
109. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. III. Кн. 1. Київ: Дніпро, 2001. 504 с
110. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. К.: Видавничий Дім "Альтернативи".1999. 351 с.
111. Український археографічний щорічник. Вип. 2. Т. 5. К.: Наук. думка, 1993. 473 с.
112. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Інститут

української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України. Київ-Львів. 2004. 1088 с.

113. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1979 р., т. 31, 601 с.

114. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1847. Год третий. №1. 923 с.

115. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев : Унив. Тип. Кн. 12. 1898.

116. Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665-1676 рр.) // Український історичний журнал. - 2007. № 1. С. 39-61

117. Чухліб Т. Петро Дорошенко . К. : Атлант ЮЕМСі, 2007. 61 с.

118. Чухліб Т. Поняття "Україна" та "Українний" в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. 2015. - Вип. 15. С. 13-41.

119. Чухліб Т. Поняття "Україна", "Українці", "Отчизна", "Народ" в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1666 - 1672 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. - Вип.17. - Київ, 2017. - 50 стор. URL: <https://www.academia.edu/33621547> (дата звернення: 23.11.2025)

120. Шевчук. В. Іван Мазепа : художньо-документальна книжка. Київ: Веселка, 1992. 116 с.

121. Шевчук. В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. с. 93

122. Юга О. Польсько-українські переговори 1649 р. в Переяславі: позиції сторін та основні результати // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-

Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21: На пошану професора О.М. Завальнюка. С. 198–205.

123. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

124. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.

125. Яковлева Т.Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия — Украина: история взаимоотношений. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 51—59.

126. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. Варшава, 1934. 178 с.

127. Ян Щасний-Гербурт. Розмисел про народ руський // Переклад В. Шевчука. / Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa. Kujów, 1912. S. 92-96.